

PULE'ANGA FAKATU'I 'O TONGA

**PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA
(TSDF)**

2011-2014

**POTUNGAUE PA'ANGA MO PALANI FAKAFONUA
NUKU'ALOFA, TONGA - 2011**

Ngaahi Fakanounou:

ACP	Ngaahi Fonua 'Afilika, Kalipiane mo e Pasifiki. <i>African, Caribbean and Pacific countries</i>	MOFNP	Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua
ADB	Pangike Fakalalakala 'a 'Esia <i>Asian Development Bank</i>	MOTEYS	Potungae Ako Ngaue, To'utupu mo e Sipoti
EIA	Vakai'i 'o e ngaahi uesa ki he 'Atakai. <i>Economic Impact Assessment</i>	MOW	Potungae Ngaue
EPA	Aleapau 'o e hoa ngaue ki he faka'ekonomika <i>Economic Partnership Agreement</i>	NCD	Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi
EU	'Iunioni 'a 'Iulope <i>European Union</i>	NEDC	Kosilio Fakafonua ki he Fakalalakala Faka'ekonomika <i>National Economic Development Council</i>
FY	Ta'u Fakapa'anga <i>Financial Year</i>	NES	Fokotu'utu'u ngaue fakafonua ki hono hu atu 'o e koloa ki muli <i>National Export Strategy</i>
GDP	Fakalukufua 'o e Koloa 'oku ngaohi fakalotofonua <i>Gross Domestic Products</i>	NGOs	Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga
HDI	Me'afua ki he Fakalalakala 'a e Kakai <i>Human Development Index</i>	NIIP	Palani Fakafonua ki he ngaahi ngaue lalahi <i>National Infrastructure and Investment Plan</i>
HIES	Savea ki he pa'anga humai mo e fakamole 'a e ngaahi famili <i>Household Income and Expenditure Survey</i>	NRBT	Pangike Pule 'a Tonga
HPI	Me'afua ki he Masivesiva 'a e Kakai <i>Human Poverty Index</i>	NSPF	Palani Ngaue Fakafonua
HODs	'Ulu'i Potungae <i>Head of Departments</i>	PACER	Aleapau ki he fengae'aki vaofi 'a e Pasifiki ki he 'ekonomika Pacific <i>Agreement on Closer Economic Relations</i>
IMF	KautahaPa'anga Fakavaha'apule'anga <i>International Monetary Fund</i>	PEs	Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
NAP	Palani Ngaue 'a e Fonua <i>National Actions Plan</i>	PICTA	Aleapau Fefakatau'aki 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki
MAFFF	Potungae Ngoue, Me'atokoni, Vao'akau mo e Toutai	PMO	'Ofisi Palemia
MDG	Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakala 'o e Mileniume	PPP	Public-Private Partnership
MDGs	Ngaahi Me'afua 'o e ngaahi Taumu'a Fakalalakala 'o e Mileniume	SDP8	Palani Fakalalakala hono Valu
MECC	Potungae 'Atakai mo e Feliliuaki 'o e 'Ea	TNQAB	Tonga National Qualification and Accreditation Board
MEWAC	Potungae Ako, Kakai Fefine mo e Ulungaanga fakafonua	TSDF	Palani Ngaue 'a Tonga ki he Fakalalakala <i>Tonga Strategic Development Framework</i>
MLCI	Potungae 'a e Kakai mo e ngaahi Ngaue'anga iiki	TVET	Ako Fakatekinikale mo Akongaue
MOH	Potungae Mo'ui	UNDP	Ngaahi Polokalama Fakalalakala 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha
		WB	Pangike 'a Mamani
		WTO	Kautaha Fefakatau'aki 'a Mamani
		UNHDI	Me'afua ki he Fakalalakala 'a e kakai 'i he ngaahi Pule'anga Fakatahataha

KANOTOHI

TALAMU'AKI.....	2
TALATEU	3
FAKAMA'OPO'OPO NGA AHI TAUMU'A OLA 'E 9 'O E TSDF MO E NGA AHI FOKOTU'UTU'U NGAUE	5
FAKAMA'OPO'OPO NGA AHI KAVEINGA NGAUE TOKONI 'E 4 'O E TSDF MO E NGA AHI FOKOTU'UTU'U NGAUE	8
KONGA 1: PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA (TSDF).....	9
1.1 NGA AHI TAUMU'A OLA.....	9
1.2 NGA AHI KAVEINGA NGAUE TOKONI.....	23
KONGA 2: VAKAI'I MO SIVI'I E PALANI.....	30
NGA AHI FAKAMATALA KEHE	37
• KO E TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA FAKALUKUFUA	37
• 'ATAKAI FAKAPISINISI MO E 'EKONOMIKA FAKATAAUTAHA.....	38
• FAKALAKALAKA FAKASOSIALE	38
• KO HONO FAKATAHATAHA'I 'O E NGA AHI NAUNAU NGAUE	41

Talamu'aki

'Oku 'i ai 'a e loto fiefia mo mafana makehe 'iate au keu tuku atu 'a e palani ta'u 4 'a e Pule'anga, 'a ia ko e Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga (TSDF), pea mo 'ene visone fakalalakalaka ki he kaha'u: "Ke langa mo faka'ai'ai ha sosaieti 'oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki ke ta'imalie ai 'a e kakai 'o Tonga 'i he mo'ui lelei, melino, uoungataha mo tu'umalie ke a'usia 'enau ngaahi 'amanaki". 'Oku feinga foki 'a e Pule'anga ke muimui ofi atu ki hano a'usia 'o e ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakalaka 'o e Mileniume (MDG) mo hono ngaahi taketi. 'Oku 'omai 'e he Palani ko 'eni 'a e ngaahi tefito'i Taumu'a Ola 'e hiva, ngaahi kaveinga ngaue tokoni 'e fa pea mo 'ene ngaahi palani ngaue, 'aia 'oku tui 'a e pule'anga 'e tokoni ki hono tataki 'o 'etau ngaahi ngaue, ke a'usia 'a e visone ko 'eni ki Tonga.

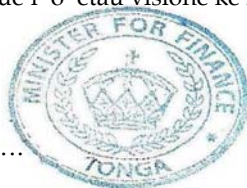
Ko e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua na'a ne tataki 'a e ngaue ki hono fa'u 'o e TSDF. 'Oku ou faka'amu ke fakatokanga'i mo fakamalo'ia 'a e ngaahi ngaue ne fakahoko ki hono fa'u 'o e NSPF mei he pule'anga kimu'a pea mo e ngaahi fepotalanoa'aki fakafonua ne fakahoko, 'o hoko ia ko e fakava'e ki hono teuteu'i 'o e TSDF. 'Oku hoko atu ai 'a e ngaue 'a e pule'anga lolotonga, pea pehe ki he ngaahi feme'a'aki hili 'a e 'uluaki fili falealea 'o hono kau memipa, pea mo hono to e tanaki atu 'o ha ngaahi taumu'a ola kehe ki he ngaahi taumu'a ola lolotonga, 'o hange ko hono fakatokanga'i 'o e kei mahu'inga 'o hotau 'ulungaanga fakafonua pea mo e fiema'u ke to e fakalalakalaka ange mo 'inasi tatau 'a e ngaahi tukui kolo he ngaahi faingamalie kehekehe. 'Oku to e tanaki atu kiai foki mo e ngaahi taumu'a ola mahu'inga 'e tolu 'aia ko hono fakatokanga'i 'o e mahu'inga 'o e ako, ke fakapapau'i 'a e tu'unga ma'ukoloa ki he lele loloa 'i he kaha'u, pea mo e matu'aki fiema'u ke to e lelei ange 'a e pule lelei - 'aki ha to e lelei mo to e ha mahino ange 'a e 'ata kitu'a 'o e fai fatongia pea mo e taliui ki he fatongia 'aia 'oku fai kiai e 'amanaki ke ha mai mei ha pule'anga ne fili kakato 'a hono kau memipa. Pehe foki 'a e mahu'inga ke fakapapau'i 'a e pule 'a e lao, malu mo e tu'uloa 'o e atakai ki he fakahoko ngaue 'a e kakai.

'E tokanga 'a e TSDF ke:

- Tokoni ki hono fa'u 'o e palani ngaue 'a e ngaahi sekitoa, palani ngaue fakata'u tolu mo fakata'u pea mo hono vahevahe 'o e patiseti fakata'u ki he ngaahi potungaue 'a e pule'anga.
- Fakahoko ki he ngaahi kautaha taautaha mo e ngaahi kautaha sivile 'a e ngaahi taumu'a ngaue 'a e Pule'anga
- 'Oatu 'a e fa'unga 'a ia 'oku makatu'unga mei ai 'a e ngaahi va faka'ekonomika mo tu'apule'anga pea mo e ngaahi fonua tokoni 'aia 'e malava ke langa mei ai ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue mo e polokalama tokoni ki he fonua
- 'Oatu 'a e ngaahi me'afua 'aia 'e ngaue'aki 'e he Pule'anga ki hono fua'aki 'ene ngaahi tu'utu'uni ngaue.

'Oku 'oatu ai 'eku fakamalo loto hounga'ia mo'oni 'i he kei hokohoko mai 'a e tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale mei he Pule'anga 'Aositelelia mo e Pangike Fakalalakalaka 'a 'Esia, pea pehe ki he ngaahi fonua tokoni kehe, 'o malava ai ke fakahoko 'a e fokotu'utu'u ngaue ni.

Ko e ola lelei 'a hono ngaue'aki 'o e TSDF, 'e fiema'u 'a e ngaahi fetokoni'aki mo e ngaue fakataha 'a e Tonga kotoa pe 'i he ngaahi komiuniti, ngaahi kautaha sosaieti sivile pea mo e sekitoa taautaha, kae tautautefito 'a e fiema'u 'a e ngaahi tokoni mei he kau sevanti ngaue 'a e pule'anga, ke to e lelei ange 'a 'enau fakahoko ngaue. 'Oku pehe pe foki mo hono kei fiema'ua 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngaue ki he fakalalakalaka mo fefakatau'aki mei he ngaahi fonua kaunga'api. Ke tau ngaue fakataha 'aki ha fakafo'ou hotau ivi mo e loto fiangaue ke langa hake 'a 'etau tu'unga faka'ekonomika mo e fakasosiale. Ke tau kau fakataha ki hono ngaue'i 'o 'etau visone ke hoko 'o mo'oni!

Hon. Sunia Manu Fili
Minisita Pa'anga mo Palani Fakafonua

Talateu

Ko e ngaahi Palani Fakalalakalaka kimu'a na'e hohoamalie pe ia mo e ngaahi 'aho ko ia. Ko e fa'unga 'o e palani ko 'eni na'a ne 'omai 'e ia 'a e fakaikiiki ki he ngaahi 'isiu kehekehe 'oku tau fehangaangai mo ia. 'Oku fiema'u ai ha founa palani fo'ou ki he Pule'anga Tonga. Ko e founa fo'ou ko 'eni ne kamata ia he Palani Ngaue Fakafonua (NSPF), 'a ia na'e tali 'e he pule'anga kimu'a 'i he 2009/10. Ko e Palani Ngaue Fakalalakalaka 'a Tonga (TSDF) na'e ohi mai ia mei he ngaahi fepotalanoa'aki ne fakahoko ki he NSPF pea mo e ngaahi talanga na'e fakahoko ke ne tataki 'a e fili falealea ne toki maliu atu. Na'e to e tanaki atu foki 'a e taumu'a ola fo'ou 'e tolu ki he 'uluaki taumu'a ola 'e ono, 'o kau kiai 'a hono fakatokanga'i 'o e mahu'inga 'o e ako, pule lelei pea pehe ki hono tokangaekina mo e tu'unga malu mo hao 'a e sosaieti, 'oku ngaue'aki ai 'e he pule'anga lolotonga 'a e TSDF ke fenapasi mo e ngaahi tukunga 'o e 'aho ni.

'Oku 'omai 'e he TSDF 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau mo e founa ke tataki 'aki 'a e ngaue 'a e pule'anga lolotonga 'i he ta'u 'e 4 ka hoko mai 'o 'enau fakahoko fatongia. Ko e fakaikiiki ki he ngaahi ngaue ke fakahoko, 'e ha atu ia he ngaahi palani ngaue 'a e ngaahi sekitoa, palani fakata'u tolu mo fakata'u 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga 'a ia 'e fakatefito mei ai 'a e vahevahe 'o 'enau ngaahi patiseti. 'Oku fiema'u ai 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga ke nau matu'aki tokanga ki he'enau ngaahi tefito'i fatongia pea mo 'enau ngaahi fatongia fakalao ke fakahoko. Ko e ngaahi 'elia ko 'eni 'e malava ke ha atu ia 'i ha ngaahi poloseki pe polokalama ngaue ke ma'u 'a e ngaahi taumu'a ngaue ni pea ke a'usia 'a e visone fisifisimu'a 'a e Fonua.

'E kamata ai 'a e tohi ni mo e Visione, ngaahi Taumu'a Ola 'e hiva mo e ngaahi kaveinga ngaue tokoni 'e fa. 'Oku fakakalalasi atu ai 'a e ngaahi taumu'a ngaue ni ki ha ngaahi palani ngaue 'e 42 fakakatoa. Ko e Konga 1 'oku tokanga ia ki he ngaahi taumu'a ngaue 'e 42 ko 'eni pea mo hono ngaahi fakaikiiki takitaha. Ko e Konga 2 te ne fokotu'u mai ai ha founa ki hono siofi mo hono sivi'i 'o e tu'unga takitaha 'e a'u kiai 'a e ngaahi taumu'a ngaue ke a'usia 'a e visone 'a e fonua. Ko e fa'unga ko 'eni 'e ha mahino ai 'a hono fakaikiiki 'i he ngaahi palani ngaue 'a e ngaahi sekitoa, palani fakata'u tolu mo e fakata'u 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga pea mo 'enau ngaahi vahevahe patiseti fakata'u.

VISIONE

“Ke langa mo faka'ai'ai ha sosaieti 'oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki ke ta'imalie ai 'a e kakai 'o Tonga 'i he mo'ui lelei, melino, uoungataha mo tu'umalie ke a'usia 'enau ngaahi 'amanaki”.

NGAAHI TAUMU'A OLA

- Ke **kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo**, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/ kolo/kakai ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalakaka.
- Ke **longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika**, 'aki 'a hono faka'ai'ai ha va fengaue'aki lelei ange 'a e pule'anga mo e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.
- Ke **palani'i lelei 'a e ngaahi ngaue lalahi (infrastructure)**, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hono fakapa'anga fe'unga pea mo hono fakahoko 'a e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).
- Ke **lelei 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako**, 'aki hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.
- Ke **lelei mo fe'unga 'a e poto'i ngaue 'a e kau ngaue**, ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'a e Ako faka-Tekinikale (TVET) ke to e lelei ange.
- Ke **fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai**, 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.
- Ke **tokangaekina 'a e anga-fakafonua**, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliuaiki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau.
- Ke **fa'u ha fa'unga Pule Lelei ange** ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, taliui, 'ata ki tu'a pea mo e pule 'a e lao.
- Ke ma'u ha **sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta** 'i hono tauhi 'o e lao mo e maau

Ngaahi Kaveinga Ngaue Tokoni

Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange, 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia; ngaue vaofi ange, fakahoko fatongia lelei ange, pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloa 'o e fonua.

Ke fakalalakaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga hu mai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko atu ki he kakai.

Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.

Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengaue'aki 'a Tonga ni pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka.

Fakama'opo'opo ngaahi TAUMU'A OLA 'e 9 'o e TSDF mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue

Taumu'a Ola 1: Ke kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/kolo/kakai 'o e kolo ke a'usia 'enua fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalakaka.

Ngaahi Potungaue: LA, PMO, MoFNP, MoH, MEWAC, MoTEYS, MAFFF, MoP, Potungaue Takimamata, MLCI, MECC.

Ngaahi Palani Fakasekitoa: MDG 1, Ke ta'aki fu'u 'a e masiva 'ango'ango mo e fiekaia, MDG 3, Hakeaki'i e ma'u faingamalie tatau 'a fafine mo tangata pea fakaivia e kakai Fefine (Masiva= Faingata'a'ia) mo e MDG 7, Ke malu mo tu'uloa 'a e 'ataakai.

Palani Ngaue 1: Ke to e mahino ange 'a hono fa'u mo fakahoko ha ngaahi polokalama fakalalakaka fakalotofonua 'o fakafou 'i he ngaahi tukuikolo.

Palani Ngaue 2: Ke to e lelei ange mo potupotu tatau 'a e ma'u faingamalie 'a fafine mo tangata 'i hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ngaue.

Palani Ngaue 3: Ke to e fakatupulaki 'a hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia, kau ki ai mo hano to e vakai'i 'o e fatongia 'o e sekitoa taautaha.

Palani Ngaue 4: Ke faka'ai'ai ha ngaahi polokalama fakalalakaka 'a e to'utupu, tautautefito ki he ngaahi fiema'u 'a e kau ta'ema'u ngaue, 'aki hano to e tokangaekina ange 'a e ngaahi polokalama ki he fakalalakaka 'a e to'utupu, kau ki ai mo kinautolu he ngaahi tukui kolo pea mo fakatokanga'i 'a e ngaue 'a e To'utupu Fakafonua.

Taumu'a Ola 2: Ke longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke ne tatakai 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki 'a hono faka'ai'ai ha va fengaue'aki lelei ange 'a e pule'anga mo e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.

Ngaahi Potungaue: MLCI, MAFFF, Potungaue Takimamata, MOTEYS, MOR.

Palani Ngaue 5: Ke fakafaingamalie'i 'a e 'ataakai ngaue ki he ngaahi sekitoa taautaha ke nau to e longomo'ui ange.

(i) *Ke tauhi mo mapukepuke 'a e tu'unga faka'ekonomika.*

(ii) *Ke hakeaki'i 'a e fakalalakaka he ngaahi sekitoa fakapa'anga.*

(iii) *Ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei, ako lelei mo e taukei ngaue.*

(iv) *Ke fakahoko e ngaahi ako ngaue ke langa hake e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi.*

(v) *Ke fokotu'u ha tu'unga lelei mo taau ki hono vakai'i 'o e ngaahi pisinisi.*

(vi) *Ke fakakau mo fengaue'aki vaofi mo e ngaahi sekitoa taautaha 'i hono fa'u 'o e tu'utu'uni ngaue*

(vii) *Ke faka'ai'ai 'a e fakalalakaka fakatekinolosia.*

(viii) *Ke faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki fakalotofonua mo fakavaha'apule'anga.*

Palani Ngaue 6: Ke to e lelei ange 'a e ngaahi sekitoa fakatupu koloa.

(i) *Takimamata.*

(ii) *Ngoue, Vao'akau mo e Toutai.*

(iii) *Ngaahi maka koloa 'i 'Oseni.*

(iv) *Pa'anga talafi mei Muli mo e Ngaue Fakataimi.*

Taumu'a Ola 3: Ke palani'i lelei 'a e ngaahi ngaue lalahi (infrastructure), 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hono fakapa'anga fe'unga pea mo hono fakahoko 'a e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).

Ngaahi Potungaue: MoT, MoW, Potungaue Takimamata, MICs, MoH, MLSNR, MPE, MECC, MLCI.

Ngaahi Palani Fakasekitoa: Palani Ngaue Lalahi Fakafonua (NIIP), MDG 1, Ke ta'aki fu'u 'a e masiva 'ango'ango mo e fiekaia.

Palani Ngaue 7: Ke fakapapau'i 'oku malu pea mo falala'anga 'a e ngaue lalahi ki he fefononga'aki (hala, uafu, mala'evokapuna), 'aki e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fiema'u ke fakahoko ki hono tokanga'i pea mo fakapa'anga lelei mo hono monomono 'o e ngaahi me'angaue ni 'i Tonga kotoa.

- Palani Ngaue 8: *Faka'ai'ai e fe'au'auhi 'a e ngaahi sekitoa taa'utaha pea ke tokanga'i ke tupulaki e tu'unga lelei 'o e fefononga'aki 'i tahi pea mo e 'ataa, fakalotofonua mo tu'apule'anga foki.*
- Palani Ngaue 9: *Fakamalohi'i e tatau mo vakai'i e malu 'o e sekitoa fefononga'aki ke fakapapau'i 'oku fenapasi mo e tu'unga malu fakatu'apule'anga.*
- Palani Ngaue 10: *Fakalelei'i e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ki he fetu'utaki mo e ngaahi fakamatata ki ha tu'unga sevesi lelei, tau'ataina pea mo e taau e ngaahi fakamatata 'oku ma'u, faingamalie e fakahoko fatongia pea mo faingofua e a'usia e ngaahi sevesi fo'ou.*
- Palani Ngaue 11: *Tauhi pea mo fakalelei'i e ma'u'anga ivi ke falala'anga mo 'i he totongi fe'unga, ngaue'aki e ma'u'anga ivi mo e founa tuku fakaholo, ki he ngaahi tukui kolo.*
- Palani Ngaue 12: *Fakalelei'i mo fakalahi e malu, faka'auha mo to e ngaue'aki e kelekele mo e ngaahi veve ke malu'i e mo'ui lelei 'a e kakai pea mo e 'ataakai.*
- Palani Ngaue 13: *Tauhi mo fakalahi e ngaahi faingamalie 'a e ngaahi kolo ki he ma'u'anga vai 'oku malu.*
- Palani Ngaue 14: *Fakahoko mo tokanga'i fakasekitoa ke tauhi mo monomono e ngaahi ngaue lalahi, fekumi ki ha to e founa mo ha totongi taau pea mo fakahoko e ngaahi poloseki tefito 'oku ha 'i he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).*

Taumu'a Ola 4: Ke lelei 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako, 'aki hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.

- Ngaahi Potungae: MEWAC.*
Ngaahi Palani 'i he Sekitoa Ako: Palani Ngaue 'i he Sekitoa Ako, MDG 2, Ke a'usia 'e he Tonga kotoa e Ako Tefito pe ko e Ako Lautohi Si'i.
- Palani Ngaue 15: *Hokohoko atu e tokanga 'a e pule'anga ki he lelei 'o e ngaahi ako lautohi si'i, fengae'aki mo e ngaahi siasi pea mo e ngaahi kulupu kehe ki hono teuteu 'o e ngaahi ako ma'olunga.*
- Palani Ngaue 16: *Poupou'i mo fakalalakaka e ako tefito 'aki hono fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'i he sekitoa ako.*

Taumu'a Ola 5: Ke lelei mo fe'unga 'a e potoi ngaue 'a e kau ngaue, ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga ni mo tu'apule'anga, 'aki hono fakahoko 'a e Ako Fakatekinikale (TVET) ke to e lelei ange.

- Ngaahi Potungae: MoTEYS (TVET), MEWAC (TIHE), MoH (ako'anga neesi), TDS, MOP ('api ako), TFS, Potungae Pilisone.*
- Ngaahi Palani Fakasekitoa: MDG 1, Ke ta'aki fu'u 'a e masiva 'ango'ango mo e fiekaia.*
- Palani Ngaue 17: *Faka'ai'ai ke fakalalakaka 'o e tu'unga taukei ngaue 'aki hono fokotu'u ha ngaahi ako ngaue fakalotofonua pea ke lava ma'u mo ha ngaahi faingamalie ako ngaue 'i tu'apule'anga foki.*
- Palani Ngaue 18: *Ke fakamamafa'i 'a e ako mo e ako ngaue ke ma'u e taukei ngaue 'oku fiema'u ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngaue ke tupulaki 'a e fakatupu koloa, ngaahi koloa hu atu mo ma'u ngaue 'a e kakai Tonga ki he ngaahi ngaue 'i Tu'apule'anga.*

Taumu'a Ola 6: Ke fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai, 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.

- Ngaahi Potungae: MoH, MoTEYS.*
Ngaahi Palani Fakasekitoa: Palani Sekitoa Mo'ui, Palani Ngaue Fakafonua ki he Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi (NCDs), MDG 4 Ke fakasi'isi'i e mate 'a e fanau valevale, MDG 5 Ke fakatupulekina e mo'ui lelei 'a e fa'ee, MDG 6 Ke fakafepaki'i mo ta'ofi e mahaki 'Eitisi, mo e ngaahi Mahaki 'ikai ke Pipihi (NCDs).
- Palani Ngaue 19: *Pukepuke pea mo fakatupulaki e fakahoko fatongia ki he mo'ui 'i he falemahaki fakalotofonua 'i Vaiola, poupou'i 'e he ngaahi falemahaki 'i he tukui motu pea mo e ngaahi kiliniki fakakolo ke lelei ange e ngaahi faito'o mo e faka'ehi'ehi ki he mo'ui lelei.*
- Palani Ngaue 20: *Ke to e lelei ange e polokalama tokanga'i 'o e mo'ui lelei 'i he faka'ai'ai e to'onga mo'ui lelei, kau ai e ma'u 'o e me'atokoni 'oku taau pea mo fakatupulaki e fakamalohisino ke fakasi'isi'i e ma'u 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD).*

Taumu'a Ola 7: Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliuaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau.

Ngaahi Potungaue: MECC, MoW, TDS, MoP, TFS, MLSNR, MoT, Potungaue Takimamata.

Palani Fakasekitoa: JNAP-CCADR.

Palani Ngaue 21: Fakamahu'inga'i hotau 'ulungaanga fakafonua 'i he ngaahi fakalalakaka 'o e taimi.

Palani Ngaue 22: Fakapapau'i 'oku tu'uloa hono ngaue'aki e 'ataakai, 'aki hono fakamamafa'i 'a hono Vakai'i 'o e ngaahi uesia 'o e 'Atakai (EIA) pea mo fakamalohi'i 'a e tu'unga malava ke pule'i fakafonua 'o e 'ataakai pea ke fokotu'u ha ngaahi founga ke ta'ota'ofi 'aki hono ngaue'aki e ngaahi koloa mo e veve.

Palani Ngaue 23: Ke ngaue'aki 'a e JNAP-CCADR ke fakasi'isi'i 'a e tu'unga lavea ngofua mo e nunu'a 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo ha ngaahi founga fe'unga ki hono matu'uaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea.

Taumu'a Ola 8: Ke fa'u ha fa'unga Pule Lelei ange ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, taliui, 'ata ki tu'a pea mo e Pule 'a e Lao.

Ngaahi Potungaue: CLD, TDS, 'Ofisi 'Atita, TFS, MoJ, Komisoni ki he va mo e kakai, MLCI, MOFNP

Palani Ngaue 24: Fakahoko e fakalelei ki he Konisitutone pea mo e Liliu Faka-Politikale.

Palani Ngaue 25: Fakamalohi'i 'a e faitotonu mo e Pule 'o e Lao.

Taumu'a Ola 9: Ke ma'u ha sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta 'i hono tauhi 'o e lao mo e maau.

Ngaahi Potungaue: MoJ, MoP, Potungaue Pilisone.

Palani Ngaue 26: Pukepuke e lao mo e maau pea mo e tu'unga malu 'o e fonua ki hono malu'i 'o e kakai mo 'enau ngaahi koloa.

Palani Ngaue 27: Fakamalohi'i e ngaahi ngaue ki he fakamaau'anga.

Fakama'opo'opo NGAARI KAVEINGA NGAUE TOKONI 'e 4 'o e TSDF mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue

A. Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange, 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia; ngaue vaofi ange, fakahoko fatongia lelei ange pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloa 'o e fonua.

Ngaahi Potungaue: PMO, CLD, PSC, MoFNP, MPE pea mo e ngaahi Potungaue kehe.

Palani Ngaue 28: Tuku atu 'o e ngaahi ngaue ke fakahoko 'e he ngaahi sino ngaue totonu.

Palani Ngaue 29: Ke fakapapau'i 'e 'i ha tu'unga malu 'a e 'ataakai pisinisi 'aki ha fakalelei ki he lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue.

Palani Ngaue 30: Ke hoko atu 'a e fakalelei ki hono pule'i 'o e ngaahi potungaue 'a e Pule'anga.

Palani Ngaue 31: Ke fakahokohoko 'a e ngaahi fakamole 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a langa fakalalakala fakafonua.

Palani Ngaue 32: Tuku atu 'o e ngaahi fatongia ki he ngaahi sekitoa taautaha.

Palani Ngaue 33: Ngaue'aki 'o e tekinolosia (ICT) ke to e lelei ange 'a e tali ui mo e 'ata ki tu'a 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga.

E. Ke fakalalakala 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga hu mai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko atu ki he kakai.

Ngaahi Potungaue: MoFNP, 'Ofisi 'Atita, MoR, MoW, MLCI (pea mo e Pangike Pule Fakafonua-NRBT).

Palani Ngaue 34: Fakapapau'i mo fakapotopoto'i hono ngaue'aki 'o e pa'anga patiseti fakatatau ki he pa'anga hu mai pea mo ta'ofi'ofi 'a e tu'unga 'o e noo, 'aki hano tuku atu 'o e ngaahi fakamatala ki hono pule'i 'o e pa'anga 'o e pule'anga pea mo ha ngaahi fakamatala pa'anga mahino ki he kakai 'o e fonua.

Palani Ngaue 35: Ke to e ma'opo'opo ange, lelei mo potupotu tatau e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga.

Palani Ngaue 36: Ke to e vakai'i e tu'unga malava mo e ivi tanaki pa'anga 'a e pule'anga.

Palani Ngaue 37: Fakahoko e ngaahi fakalelei ki he tukupau pea mo e ngaahi polokalama ke fakalalakala e founa tanaki tukupau mo muimui ki ai e kau totongi tukupau.

F. Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.

Ngaahi Potungaue: MPE, MLCI.

Palani Ngaue 38: Ke to e lelei ange 'a e tupu 'oku ma'u mei he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga, tali ui pea mo e totongi fakafoki 'o e 'inasi ki he pule'anga.

Palani Ngaue 39: Ke hoko atu 'a e fakalelei ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga.

Palani Ngaue 40: Ke tuku atu 'a e fakalelei 'o e ngaahi kautaha pisinisi 'e ni'ihii 'a e pule'anga 'o ka fu'u fiema'u.

H. Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengaue'aki 'a Tonga ni pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakala.

Ngaahi Potungaue: MoFNP, MECC, MFA, TDS.

Palani Ngaue 41: Ke tauhi mo pukepuke 'a e vaa fengaue'aki lelei mo e ngaahi hoa ngaue ki he fakalalakala, ke to e lelei ange.

Palani Ngaue 42: Ke tauhi 'a e tu'unga falala'anga 'i he vaa mo e ngaahi fonua memipa 'o e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga ke tokoni'i e fakalalakala 'o e ngaahi 'otu motu Pasifiki.

Konga 1: Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDf)

'Oku ha mai 'i he visone fo'ou ko 'eni 'a e Pule'anga 'a e ngaahi taumu'a fisifisimu'a ki he kakai 'o Tonga pea mo e ngaahi ngaue fakalalakaka ke fakahoko lolotonga 'a e vaa'i taimi 'o e palani ngaue ni. Ke a'usia 'a e visone ko 'eni 'oku fu'u matu'aki mahu'inga 'aupito 'a e langa hake ha Tonga 'e tupu 'fakautuutu mo lele lelei 'a e ngaahi sekitoa taautaha, 'a ia ko e ngaahi faingamalie ko 'eni ke 'inasi ai 'a e tokotaha kotoa pe pea pehee foki ke nau ma'u ha loto lahi ke fehanganhangai mo e ngaahi pole 'o e sosaieti fakamamani lahi.

Ke a'usia 'a e visone ko 'eni 'e fiema'u ha founa fokotu'utu'u ngaue mahino mo maau ke fakaa'u atu ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua, fakamaau totonu fakasosiale, ngaahi taumu'a fakalalakaka 'oku tu'ulua pea mo mahino 'enau fekau'aki. 'Oku matu'aki fiema'u leva ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo leleiang'e 'a 'ene to'ofuhe he fatongia, ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue kotoa.

Ko e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga 'oku ha atu ia he kongalalahi 'e ua, 'a ia ko e konga 'uluaki ko e ngaahi taumu'a ola pea ko e konga hono ua ko e ngaahi kaveinga ke tokoni ki hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a ola. 'I he vahe ko 'eni 'oku ha atu ai 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi taumu'a ola takitaha, fakamatala ki he'enau fekainga'aki pea pehe foki ki ha ngaahi me'a 'e a'usia he ngaahi taumu'a takitaha.

Ko e fa'unga ki hono vakai'i mo sivi'i e Palani 'oku ne fakahaa'i 'a e ngaahi me'afua 'o e fakahoko fatongia ke vakai'i mo e ngaahi taumu'a ke a'usia he ola mo e fokotu'utu'u ngaue kotoa pea 'oku ha atu ia 'i he konga 2.

1.1 *Ngaahi Taumu'a Ola.*

1.1.1 Ke **kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo**, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi vahenga/ tukui kolo/kakai ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalakaka.

'Oku tui 'a e Pule'anga 'oku totonu ke ta'imalie 'a e Tonga kotoa tatau pe ki vahe motu mo e ngaahi kolo ki 'uta 'i he ngaahi faingamalie fakalalakaka faka'ekonomika mo fakasosiale. 'E lava pe foki heni ke to e langa'i hake ai 'a Tonga ki ha fonua 'oku to e ma'ume'a pea mo tu'umalie ange foki. Ko e fakalalakaka 'a e ngaahi tukui kolo ko e taha ia ha me'a mahu'inga he palani ngaue ko 'eni pea 'oku ne to e tokoni'i mo e ngaahi taumu'a kehe.

Kuo 'i ai 'a e ngaahi liliu he tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi kolo ki 'uta, kau ai e tupu tokolahi 'a e kakai. Ko e Sekitoa ki he Ngoue mo e Toutai mo e ngaahi ngaue'anga fakatupu koloa ne fuoloa pe 'a 'ene to lalo 'ene tokoni ki he tupu faka'ekonomika 'o e Fonua. Neongo 'a e holo 'i he sekitoa ko 'eni, ka ko e me'a lelei ko e 'i ai 'a e fakalaka ki mu'a 'a e sekitoa sevesi, lahiange 'o e ngaahi ngaue fo'ou pea mo e fakautuutu ange pe 'a e mahu'inga 'o e takimamata. Ko e tupu foki 'a e fonua 'oku meimei fakatefito pe ia 'i he ngaahi vahenga ki kolo hange ko Nuku'alofa. 'Oku fanau'i leva mei heni 'a e 'ikai ke vahevahe tatau 'a e 'otu motu mo e ngaahi tukui kolo ki 'uta 'i he tu'umalie pea mo e ma'u'anga pa'anga foki.

Ko e lahi 'o e ngaahi kolo ki 'uta 'oku malava ke tokolahi ange 'a e kakai 'e ala nofo ki ai kae 'ikai molia ai 'a e tu'unga malu 'o e 'ataakai, pea mo e ngaahi tekinolosia fakaeonopooni 'e tokoni ki he fetu'utaki mo e ngaahi kolo mama'o 'o malava ai ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakaeconomika. Ka 'i he taimi tatau ai pe, 'oku matu'aki feinga 'a e pule'anga ke tukuatu 'a e ngaahi sevesi tatau ki he ngaahi tukui motu tautautefito ki he fanga ki'i kolo iiki, ka 'oku ki'i faingata'a koe'uhi ko 'ene totongi lahi ange. Ke kei tauhi 'a e ma'uma'uluta 'a e fonua, 'oku matu'aki tokanga ai 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'e potupotu tatau 'a e ngaahi tukui kolo 'i hono 'ai:

- *Ke to e mahino ange 'a hono fa'u mo fakahoko ha ngaahi polokalama fakalalakaka fakalotofonua 'o fakafou 'i he ngaahi tukui kolo.*

'Oku vakai 'a e Palani ko 'eni ki he tefito'i liliu 'i he fa'unga 'o e pule lelei ki he ngaahi kolo ki 'uta pea mo e ngaahi 'otu motu. Ko e ngaahi fepotalanoa'aki 'a e pule'anga mo e ngaahi tukui kolo ne lava ai 'o fa'u 'a e ngaahi Palani Ngaue ki 'Eua, Vava'u mo Ha'apai. Ko e Palani ki he ongo Niua 'e toki fa'u ia hili ha kakato 'a e ngaahi polokalama tokoni ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula.

Ko e taumu'a 'o e ngaahi Palani ne fa'u ma'ae ngaahi tukui motu ke ne tataki 'a e ngaahi tefito'i kaveinga ngaue ke tokoni'i 'a e fakalalakaka 'a e ngaahi kolo mo e ngaahi 'otu motu takitaha 'o Tonga ni. Ko e ngaahi taukei mo e poto'i ngaue ko 'eni 'e ma'u mei he poloseki fakaangaanga fakatefito ki he komiuniti te ne tataki 'a e fakalalakaka 'o e ngaahi founga ngaue'aki fakalotofonua pea pehe ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi fa'unga totonu ki he pule lelei. 'E to e ha mahino mo leleiange 'a e founga ngaue ni 'i hono ngaue'aki 'i he Palani ko 'eni. Ko hono fokotu'u koia 'o e 'ofisi Kosilio 'i Nuku'alofa 'oku fokotu'utu'u ia 'e he 'Ofisi 'o e Palemia. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaue ni ke fakapapau'i ha palani mo ha fokotu'utu'u ngaue 'e to e leleiange ma'ae kolomu'a 'o e 'otu Tonga.

Ke fakafaingamalie'i 'a e ngaue ni, 'e fakamalohi'i mo tokoni'i ai 'e he pule'anga 'a e ngaahi kosilio mo e fakavahe ke 'oange ki he ngaahi kolo ha faingamalie ke 'omi ai honau le'o ki he fakalalakaka fakakolo mo fakavahe. 'E to e tokanga foki 'a e palani fakalalakaka ni, ke to e fakalalakakaange 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ki he kotoa 'o e 'otu Tonga ni (ngaahi 'otu motu, fakavahe mo fakakolo) 'aki ha feinga ke fakalato 'enau ngaahi fiema'u. 'Oku fakataumu'a 'eni ke fakamalohi'i 'a e fa'unga 'o e ngaahi tukui kolo ke nau mo'ui pe 'iate kinautolu pea nau malava 'o fua 'enau ngaahi fiema'u 'i ha fa'ahinga tafa'aki pe ke fakahaa'i ai 'a 'enau ngaahi fiema'u ki he fakalalakaka. 'Oku tokoni foki 'a e founga ni ke to e mahino ange 'a e anga 'o e ngaue ki he fakalalakaka pea mo e naunau pe me'a ngaue ke tokoni ki he ngaahi fiema'u mo e taumu'a ki he fakalalakaka.

- *Ke to e lelei ange mo potupotu tatau 'a e ma'u faingamalie 'a fafine mo tangata 'i hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ngaue.*

Ko e tu'utu'uni ngaue fakafonua 'a e kakai fefine mo tangata mo e Fakalalakaka na'e kamata ia he 2002 'o fakataumu'a ke kei fakapapau'i 'oku kau 'a e totonu 'a e kakai fefine 'i he ngaahi fokotu'utu'u ki he fakalalakaka fakalukufua. Ko e palani fakalalakaka ni 'oku ha mai 'a e ngaahi fakakaukau ke fokotu'u ha 'ofisi fetu'utaki'anga ma'ae kakai fefine mo e kakai tangata ki he pule'anga mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, 'o hange koia ne fiema'u 'e he tu'utu'uni ngaue na'e tali 'e he Kapineti 'i Siulai 1999, pea na'e liliu mo fakatonutonu 'i he 2009 ki he ngaahi tefito'i potungau felave'i.

Hange ko ia ne ha atu 'i 'olunga ki he tu'utu'uni ngaue ma'ae kakai fefine mo e tangata, 'oku poupou mo tokoni ai 'a e TSDF ke to e hiki'i hake ke lahiange 'a e potupotu tatau 'i he ma'u faingamalie 'a e kakai fefine mo tangata ki he ngaahi ngaue faka'ekonomika ki he kotoa 'o e 'otu Tonga. 'E malava ke a'usia 'eni 'aki hano to e langa'i hake 'a e taukei mo e poto'i ngaue, ngaahi kautaha mo hono ako'i 'o e kakai tangata, fefine mo e to'utupu 'o e ngaahi tukui kolo pea mo ha fa'ahinga fakataha'anga pe 'i ha ngaahi 'ilo fo'ou. Kuopau ke tokoni 'eni ki hono fakangaue'i e kakai 'i he poto'i ngaue 'i he ngaahi ngaue fakatupu pa'anga mo fefakatau'aki. 'E kau atu kiai mo e ngaahi ako ke faka'ai'ai 'a e fakatupu koloa, tatongitongi pea taimi tatau pe mo hono tokangaekina e ngaahi fiema'u felave'i mo e kakai tangata mo fefine.

- *Ke to e fakatupulaki 'a hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia, kau ki ai mo hano to e vakai'i 'o ha fatongia ma'ae sekitoa tautaha.*

'I hono vakai'i 'o e savea ki he ngaahi pa'anga hu mai mo e fakamole 'a e ngaahi famili he 2009, na'e ha mai ai e ngaahi kulupu tu'ulavea ngofua kau ki ai 'a e longa'i fanau, kau faingata'a'ia kae tautautefito ki he kau toulekeleka mo e kakai fefine uitou. 'E fakapapau'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ma'u mafai ke 'iai e ngaahi me'angaue ke malu'i mo langalanga hake 'a e ngaahi tukui kolo kae tautautefito ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi kulupu tu'ulavea ngofua.

Koe'uhi ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia, ko e liliu ki he founga ngaue, 'oku fai ai 'a e fakatu'otu'a lelei ke to e fai poupoua ange ai 'a e pule lelei pea mo fakapapau'i ha pa'anga ke tokoni hangatonu ki hono langa fakalalaka hake tukui kolo. Kuo'osi faka'ataa mai he pule'anga, ha fokotu'utu'u ngaue ki ha pa'anga tokoni 'o faka taumu'a ke fakapa'anga 'aki e ngaahi poloseki ki he langa hake 'o e ngaahi tukui kolo. 'E to e siofi pe he pule'anga ha ngaahi me'a kehe fekau'aki mo hono tokoni'i e ngaahi kulupu tu'ulavea ngofua ko 'eni.

- *Ke faka'ai'ai ha ngaahi polokalama fakalalaka 'a e to'utupu, tautautefito ki he ngaahi fiema'u 'a e kau ta'ema'u ngaue, 'aki hano to e tokangaekina ange 'a e ngaahi polokalama ki he fakalalaka 'a e to'utupu, kau ki ai mo kinautolu he ngaahi tukui kolo pea mo fakatokanga'i 'a e ngaue 'a e To'utupu Fakafonua.*

'I he ta'u kotoa pe 'oku fakafuofua ko e toko 1500 'o e to'utupu 'oku nau ma'u ngaue. 'Oku fiema'u ai ke to e fai ha fokotu'utu'u fo'ou ke lava ke faingamalie ange ai 'a e ma'u ngaue ki he hakotupu 'o e fonua. Ko e pole lahi ia ki ha Fonua kapau ko e vaeua 'o honau tokolahi 'oku si'i hifo he ta'u 25, pea ko e tokolahi taha 'o kinautolu 'oku nau nofo 'i he ngaahi kolo ki 'uta mo e ngaahi 'otu motu. Fakafuofua 'oku 'i he peseti 'e 60, 'a e ta'u motu'a 'i he vaha'a 'o e ta'u 15 ki he ta'u 64, tatau pe tangata mo fefine 'oku nau malava ke ngaue taautaha he ngaahi tukui kolo.

'Oku faka'ai'ai 'e he Potungaue Akongau, Ma'ungaue, To'utupu mo e Sipoti 'a e kau atu ki he ngaahi ngaue fakatupu pa'anga mo fefakatau'aki ke tokoni ki he ngaahi kulupu tu'ulavea ngofua ni, tautautefito ki he to'utupu, ke fakalalaka ange 'enau taukei ngaue pea mo fenapasi mo e ngaahi fiema'u tefito. 'Oku hanga foki 'e he Takimamata, tautautefito ki he ngaahi tukui kolo, 'o foaki e ngaahi faingamalie ngaue fo'ou mo e ngaahi ngaue 'e malava ke fakalalaka ai e taukei ngaue 'i he sekitoa pisinisi ki he to'utupu 'o e ngaahi kolo ki 'uta. 'Oku hoko foki 'eni ke ne 'oange 'a e 'uhinga ki he to'utupu ke nau nofo pe 'i honau ngaahi kolo, ke ma'u ha pa'anga ki he ngaahi famili. Ko hono pule'i lelei mo hono tokanga'i 'o e ngaahi ngaue ni, 'e poupou ia ki hono tauhi 'o e tukufakaholo mo e 'ataakai 'a ia 'e tokoni ia ke to e malohiangae 'a e ngaahi tukui kolo.

'Oku tokoni foki ki ai 'a e ngaahi kaveinga ngaue ke faka'ai'ai 'a e ngaahi fiema'u fakasosiale kehe kau ai e nofo mo'ui lelei, fakahoko fatongia 'i he kolo mo e pule lelei. 'Oku kau foki mo e to e lahi ange 'a e faingamalie ke kau atu e to'utupu ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'a e kolo. 'Oku ako'i foki heni kinautolu ki he ngaahi fakahoko fatongia pea mo tokoni kinautolu ke nau onogo'i ko e memipa tauhi fatongia kinautolu 'o e kolo.

Neongo 'a e faka'amu 'a e Pule'anga ke fakamalo'i 'a e fakalalaka 'o e sekitoa taau taha 'a ia 'oku kau 'i he founga ngaue kuo'osi pau pea lelei mo e founga ngaue'aki, 'oku fakatokanga'i ko e founga ngaue 'oku 'ikai tu'upau pea mo e ngaahi ngaue kehe he tukui kolo 'e kei hoko atu pe ko e founga ma'u 'anga pa'anga lahi 'a e ngaahi kolo lahi. Ko e lelei 'o e ngaue fakataha mo e malava ke ma'u ha ngaahi faingamalie fakapa'anga iiki ki he ngaahi sekitoa 'ikai tu'upau 'oku mahu'inga ia ki he 'enau fakalalaka. Neongo e ma'u 'e he pule'anga e ngaahi founga ngaue pea mo e ngaahi palani ke tokoni ki he ngaahi sekitoa pau, 'oku 'i ai e matavaivai 'i ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke tokoni'i e sekitoa 'ikai tu'upau. 'E fakamamafa'i foki 'eni he founga ngaue ki he ngaahi pisinisi iiki, 'a ia 'e fakakau ai hono kumi ha founga ke fakahuu ai kinautolu ki ha to e sekitoa 'oku pau.

1.1.2 Ke longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke ne tatakai 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki 'a hono faka'ai'ai ha va fengaue'aki lelei ange 'a e pule'anga mo e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.

Ko e palani ngaue ki hono to e langa hake 'o e tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi sekitoa 'a e pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha kuopau ke na fengaue'aki fakataha pea 'e malava ke na fanau'i mai foki ha ngaahi faingamalie ngaue pea mo ha ma'u'anga pa'anga ia ki he kakai 'o e fonua, 'a ia te ne to e tanaki mai ha pa'anga hu mai ki he pule'anga ke totogi 'aki 'ene ngaahi fua fatongia. Pea ke to e fai hano faitokonia 'o e Tonga kotoa pea mo e ngaahi kautaha pisinisi muli ke nau fokotu'u pisinisi 'i Tonga ni pea ke nau fakahoko fatongia 'i loto 'i he lao 'a ia ko e uho ia 'o e polokalama 'a e pule'anga.

'Oku 'i ai ai 'a e fokotu'utu'u ngaue 'e ua, pea mo e ngaahi ngaue 'e tokoni ki hono fakafaingamalie'i 'a e fefakatau'aki pea ke fakapapau'i 'a e fakalalakaka mo e tupulaki 'a e ngaahi sekitoa taautaha 'i Tonga ni.

▪ *Ke fakafaingamalie'i 'a e 'ataakai ngaue ki he ngaahi sekitoa taautaha ke nau to e longomo'ui ange.*

i). Ke tauhi mo pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonomika.

'Oku 'ikai lava ke fakalele 'a e ngaahi sekitoa taautaha mo 'enau ngaahi fai tu'utu'uni 'i ha 'ataakai 'oku 'ikai pau, tautautefito ki he totongi 'o e koloa, totongi ngaue'aki ki he fetongi pa'anga, pea mo e fetu'aki 'i he tu'unga 'o e pa'anga mo 'ikai fakahoko tatau mo e 'ata kitu'a 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga. Ke ta'ofi 'a e ngaahi uesia 'e ala hoko, 'oku fengau'e'aki ai 'a e pule'anga mo e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga ke hokohoko atu hono pukepuke 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga, kau ai mo hano to e vakai'i 'o e ngaahi fakamole pea ke pukepuke 'i ha tu'unga lelei fakavaha'apule'anga mo e pa'anga 'o e patiseti, ngaahi mo'ua no pea mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga.

ii). Ke hakeaki'i 'a e fakalalakaka he ngaahi sekitoa fakapa'anga.

'Oku matu'aki fiema'u 'a e ngaahi 'inivesi lahi fakalotofonua pea mo ia mei tu'apule'anga ke ne hakeaki'i e tupu fakalalakaka. 'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga, ko e faingamalie ki he koloa, ko e huitu'a ia ki ha fe'au'auhi 'i he maketi: 'a ia 'oku 'ikai ke lele lelei ia kapau 'e 'ikai ha koloa pe pa'anga ke kamata'i 'aki ha pisinisi. Ko e to lalo fakapa'anga he 2008-09 ne ha mai ai 'a e fiema'u ke 'iai ha tu'unga mo'ui lelei he fa'unga fakapa'anga ke ngaue 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni ki he no mo e ivi totongi fakafoki 'o e no. 'E kei tokoni'i 'e he pule'anga 'a e hokohoko lelei atu, 'a e ngaahi kautaha he sekitoa fakapa'anga pea mo 'enau ngaahi founa ngaue ke malu'i 'o ka ala hoko ha fakatamaki fakapa'anga pea mo e fakalalakaka 'o e ngaahi kautaha 'ikai fakapa'anga. 'E to e tokanga pe foki 'a e pule'anga ki he fakalalakaka 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga iiki mo kaunga kotoa fakapa'anga 'o taumu'a kiate kinautolu 'oku 'ikai ma'u faingamalie mei he ngaahi kautaha pa'anga lolotonga.

iii). Ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei, ako lelei mo e taukei ngaue.

iv). Fakahoko e ngaahi ako ngaue ke langa hake e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi.

'E 'ikai malava ke ngaue lelei 'a e ngaahi sekitoa taau taha kapau 'e 'ikai ma'u 'e he kau ngaue 'a e potu'i ngaue mo taukei pea mo ha kaunga mateaki pea 'i he'ene pehe 'oku hoko atu 'a e tokoni 'a e pule'anga ki he ngaahi ako tefito mo e fakatekinikale. Ko hono ma'u 'o e 'ilo mo e taukei ngaue totonu fakataha mo e ngaahi faingamalie ki he ako lelei, 'e lavengamonu kotoa ai 'a e Tonga kotoa pe.

'E ngaue'aki 'e he pule'anga 'a e ngaahi kautaha pisinisi fakalotofonua ki hono to e fakalahi 'o e ngaahi ako ngaue, ako ki hono fale'i 'o e ngaahi kautaha pisinisi mo e sekitoa taau taha pea mo hoko atu 'a e ngaue fakataha mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga ki hono paotoloaki 'o e 'ilo ki he ngaue fakapisinisi. 'E hokohoko atu pe 'a e ngaahi polokalama fekau'aki mo e mo'ui lelei ke fakalalakaka ai pe 'a e to'onga mo'ui 'a e kakai pea to e faingamalie ange founa faito'o.

v). Ke fokotu'u ha tu'unga lelei mo taau ki hono vakai'i 'o e ngaahi pisinisi.

vi). Ke fakakau mo fengau'e'aki vaofi mo e ngaahi sekitoa taautaha 'i hono fa'u 'o e tu'utu'uni ngaue.

Ke a'usia 'e he ngaahi sekitoa taautaha 'a e taumu'a ke hiki'i hake 'a e tokoni ki he ngaahi koloa fakalotofonua mo e ngaahi ngaue'anga, 'e kei kau atu 'a e pule'anga pea mo 'ene fengau'e'aki vaofi mo e ngaahi sekitoa taautaha ke nau a'usia 'a e ngaahi pole mo e faingamalie 'oku fehanga'angai mo e kau ma'u pisinisi. 'Oku tali lelei 'e he pule'anga ke hokohoko atu mo fakalalakaka 'a 'enau fetalanoa'aki mo e kakai mo e ngaahi kautaha taautaha 'o hange ko e komiti pule ki he fakalelei fakalao mo 'enau ngaahi kulupu ngaue.

Kuo kakato 'a e ngaue 'a e Potungaue Ngaue 'a e Kakai, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga Iiki ki hono fa'u 'a e fokotu'utu'u ngaue ki he fakalalakaka 'a e ngaahi sekitoa taau taha 'aia ko e ola ia 'o e ngaahi fetalanoa'aki mo e ngaahi sekitoa taautaha. Na'e fokotu'u foki 'a e Komiti Fakafonua ki he

Fakalalaka Faka'ekonomika (National Economic Development Committee, NEDC) ke tokoni ki he fengau'e'aki mo e ngaahi sekitoa taautaha. 'Oku lolotonga vakai'i 'eni ke fakapapau'i 'oku ngaue lelei ange.

Ko e ngaahi 'elia ki he ngaahi fakahoko ngaue 'oku kau ai:

- Fakalelei e fakahoko fatongia 'a e pisinisi (laiseni, setifikeiti, visa, lesisita pea mo e sivi foki) ke to e lelei ange
- To e lelei ange e founa fai tu'utu'uni 'a e Pule'anga ki he ngaahi pisinisi ke fakapapau'i ko e pisinisi 'oku 'i he 'ataakai pau, fenapasi mo e ngaahi lao, faka'ai'ai e fe'au'auhi taau, mo e fakalalaka 'i he maketi ke ne to e fakafoki e faitotonu 'o e ngaahi pisinisi.
- Faka'ai'ai e lesisita ki he ngaahi sino ngaue fakataha pea mo tokoni'i e pisinisi pea mo e kakai ke malu pea mo to e lelei e tupu 'a e sekitoa taau taha
- Faka'ai'ai e Totonu ki he Koloa (IPR) ke malu'i pea mo fakapapau'i 'oku ma'u monuu ai e kakai Tonga mei he ngaue'aki 'o e ngaahi Koloa(kelekele) tautau tefito ki he lahi e ngaahi fakakaukau fo'ou, ngaahi fakatupu koloa mo e fefakatau'aki

vii). Ke faka'ai'ai 'a e fakalalaka fakatekinolosia.

Na'e hoko 'a hono ohi mai 'o e 'ilo ki he ngaahi tekinolosia fo'ou ke to e vave ange ai mo fakalalaka 'a e tupu faka'ekonomika. 'Oku tokolahi 'aupito 'a e fanau mo e to'utupu ako lelei 'i Tonga ni, pea ko e tokolahi 'o kinautolu ne nau ako 'i tu'apule'anga, 'a ia 'e malava ke ngaue'aki 'akinautolu ki hono hiki'i hake 'a e fakalalaka fakatekinolosia, kau ki ai pea mo e lava ke tafe mai 'a e ngaahi 'ilo koia ki Tonga ni mei tu'apule'anga.

'E malava ke hoko 'a Tonga ko e fika 'uluaki 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e pule'anga pea mo hono to'o 'o e ngaahi fakafe'atungia ki he fakahoko pisinisi. Koe'uhi ke faka'ai'ai 'a hono tufaki 'o e fakalalaka fakatekinolosia 'i he fonua ni, kuo hanga ai 'e he pule'anga 'o faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha muli ke nau fokotu'u pisinisi 'i he fonua ni. 'E to e tukuatu foki 'e he pule'anga 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue lelei mo taau ke fakafaingamalie'i 'aki hano fakahu mai ha tokotaha taukei mo potoi ngaue mei tu'apule'anga ke fakangaue'i. 'Oku to e kau atu ki ai mo e hokohoko atu ai pe 'a e ngaue 'a e pule'anga ki hono faka'ai'ai 'a e fengau'e'aki 'i he tafa'aki fakasaienisi pea mo tu'apule'anga mo e fakalalaka 'o e Ngaahi 'Apiako Faka-Tekinikale.

viii). Ke faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki fakalotofonua mo fakavaha'apule'anga.

Ko e 'ekonomika 'o Tonga ni 'oku fakafalala ia he fefakatau'aki ke ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'a hono kakai 'o tatau pe he ngaahi faingamalie ki he koloa ngaue'aki mo tu'uma'u. Ko e hu atu 'o e koloa ki tu'apule'anga 'e malava ma'u ai ha faingamalie ki ha maketi 'oku to e lahi ange ki he ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua. Koe'uhi ko e 'ikai lahi fe'unga 'a e ngaahi koloa ngaohi fakalotofonua ke hu atu ki tu'apule'anga, pea mo e si'isi'i ange pea mo e 'ilo ki ha ngaahi faingamalie 'i ha ngaahi maketi 'i tu'apule'anga, 'oku ne 'omai ai 'a e fatongia ki he pule'anga ke ne tokanga kiai ke tokoni'i e ngaahi kautaha pisinisi 'i ha hu atu ki he maketi 'o e fefakatau'aki. Ke fakalato 'a e fiema'u ki he ngaue ni, 'e feinga ai e pule'anga ke fokotu'u ha Poate ki he Fefakatau'aki mo e 'Inivesi 'i Tonga ni. 'E to e tokanga foki 'a e pule'anga ke to e fakalalaka ange 'a e kau atu ki he ngaahi fefolau'aki fakavaha'apule'anga ke tokoni ki hono fakasi'isi'i hifo 'a e totongi ki hono fe'aveaki 'o e koloa.

'E hoko atu foki e pule'anga ke to e fakangalokuloku atu 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he fefakatau'aki pea mo vakai ha ngaahi faingamalie ngaue 'i tu'apule'anga. 'E kau atu ki heni 'a hono "fakatokanga'i 'o e polokalama ngaue fakataimi" 'i Nu'usila pea mo e polokalama ngaue fakataimi tatau 'i 'Aositelelia mo 'Amelika. 'E tokoni 'eni ki ha fekumi ki ha ngaahi faingamalie ngaue ma'ae Tau Malu'i Fonua 'a Tonga pea mo e kau 'ofisa polisi, ke tokoni ki he ngaue fakamelino pea hange ko e ngaue tatau 'oku nau fakahoko fakavaha'apule'anga.

Kuo 'osi kamata'i 'i Tonga ni 'a e ngaahi faka'ai'ai kehekehe ki he fefakatau'aki, 'a ia 'e makatu'unga mei heni 'a e ngaahi lavame'a 'i he ngaahi ta'u ka hoko. Ne kau ki heni 'ene hoko atu ko e memipa longomo'ui ki he ngaahi sino fakavaha'apule'anga pea pehe ki he ngaahi kautaha fefakatau'aki mo e

ngaahi fonua kaunga'api 'i he Pasifiki 'o hange ko e Kautaha Fefakatau'aki 'a Mamani (WTO), Aleapau Fefakatau'aki 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki (PICTA).

Ko e fefakatau'aki mo e ngaahi fonua kaunga'api 'e hoko ia ke to e faka'ai'ai 'aki 'a hono to'o 'o e ngaahi fakangatanga ki he tute 'i he vaha'a taimi nounou pea ke to e hokohoko lelei atu ki ha taimi loloa, ke fetongi'aki ha ngaahi founa tanaki pa'anga kehe. 'Oku kei hoko atu pe 'a e ngaue ki he makatu'unga ki ha memipa 'i he Aleapau 'a e Pasifiki ki ha to e vaofiangē 'a e fengauē'aki ki he 'ekonomika (PACER).

Kuo ngaue atu ai 'a e Pule'anga ki he konga faka'osi 'o e Aleapau ki he Fengauē'aki Faka'ekonomika (EPA) mo e 'Iunioni 'a Iulope (EU) 'o fakafou atu he Fakataha 'a e Kau taki 'o e ngaahi 'otumotu Pasifiki pea mo e ngaahi fonua 'o 'Afilika, Kalipiane mo e ngaahi 'otumotu Pasifiki (ACP). 'Oku 'iai 'a e faktu'otu'a ki he EPA ke nau fa'u ha aleapau ngaue 'o fakataumu'a ki hano hiki'i hake 'o e ngaahi ako mo e 'ilo ki he fefakatau'aki 'i he ngaahi fonua ACP, pea mo ha to e aleapau ngaue te ne katoi 'i loto ai 'a e fefakatau'aki koloa mo e ngaahi ngaue (kau ai e takimamata), fokotu'u pisinisi mo e toutai mo e ngaahi tokoni fakalalakaka kehe.

Ko e Fokotu'utu'u ngaue Fakafonua ki he Hu atu 'o e koloa ki tu'apule'anga (NES) na'e fa'u ia ke ngaue 'aki lolotonga 'a e vaa'itaimi 'o e Palani Langa Fakalalakaka ni, makatu'unga he ngaahi lelei 'o e fe'au'auhi he mala'e 'o e pisinisi pea ke vakai ai ki he ngaahi 'a vahevahe pea mo e vaofi ange 'a e va fengauē'aki 'a e pule'anga mo e ngaahi pisinisi taautaha.

▪ *Ke to e lelei ange 'a e ngaahi sekitoa fakatupu koloa*

Ko e malohiangē mo longomo'ui ange 'a e ngaahi sekitoa fakatupu koloa 'oku matu'aki mahu'inga ia ke hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e pa'anga hu mai pea mo e ma'u ngaue.

i). Takimamata

'I he pule'anga 'oku kei kau ai pe 'a e takimamata ko e sekitoa mahu'inga ia ki he fengauē'aki mo e ngaahi pisinisi taau taha, 'a ia 'oku tokoni lahi ki he kake hake 'a e fonua 'i he kaha'u. Ko e fakalele pisinisi he takimamata 'e tokoni lahi ia ki ha faingamalie ngaue pea ke potupotu tatau ia mo e naunau mo e me'a ngaue 'oku ala ma'u 'i he tafa'aki 'o e Ngoue mo e Toutai 'i he ngaahi kolo ki 'uta. 'E malava heni ke to e fakatupu mai ha ngaahi faingamalie ngaue pehe foki ki ha tupu he fefakafetongi pa'anga muli.

Ko e lelei 'a e va fengauē'aki 'a e ngaahi hoa ngaue 'o e sekitoa taau taha mo e pule'anga 'i he takimamata ne tokoni ia ki hono a'usia 'a e tu'unga lelei 'i he konga kimui ni mai. 'Oku hoko atu ai 'a e Pule'anga pea ke fakalalakaka hono fakamatu'unga e ngaahi fatongia 'oku ma'u ke tokoni'i e fengauē'aki ni. 'Oku hoko atu ai 'a e Pule'anga ki hono faka'ai'ai 'o e ngaue fakapisinisi 'i he takimamata ke ngaue ki he ngaahi palopalema ki he takimamata 'a ia na'e tokanga ki ai 'a e Potungauē Takimamata, Kautaha Takimamata 'a Tonga mo e ngaahi va'a ngaue fekau'aki kehe ki hono tokoni'i 'o e sekitoa ni. 'E kau foki heni hono tokoni'i ke fakalahi e ngaahi maketi 'i muli 'oku fefatau'aki mo Tonga ni. 'Oku fakatokanga'i 'oku kau 'a Tonga ni he fonua 'oku totongi mamafa 'a ia 'e tokanga ia ki ha ngaahi tu'unga lelei ki he takimamata pea mo mahino 'a 'ene felave'i mo e 'ekonomika fakalotofonua. 'E tokoni ia ki hono malu'i 'o e 'ataakai mo e 'ulungaanga fakafonua 'o 'ikai ko e takimamata. Ka 'oku totonu ke 'ave pe 'etau tokanga ki he ngaahi pisinisi mahu'inga he sekitoa ko eni pea te ne 'omai foki ha ngaahi lelei mo ha ngaahi faingamalie 'e tokoni ki hono langa hake fonua ka e 'oua 'e inivesi he ngaahi pisinisi takimamata mamafa.

ii). Ngoue, Vao'akau mo e Toutai

'I he sekitoa ngoue, vao'akau mo e toutai na'e 'ikai ha kake ki 'olunga he ta'u 'e nima kuohili, 'aia ko e holoa 'eni 'i he koloa hu atu ki tu'apule'anga tautau tefito ki he hina. Ko e tu'unga tatau pe ki he ngoue mo e toutai 'aia na'e pehe 'e to e lahiange 'a e ngaahi maketi ke hu atu kiai 'a e fua 'o e ngoue mo e toutai, ka 'oku kei faka'alo'alongaua pe makatu'unga he 'ikai lelei e founa pule'i mo hono tauhi. 'E feinga 'a e pule'anga ke to e fakapapu'i ange 'e 'ikai to e 'iai ha palopalema pehe 'i he kaha'u.

Ka neongo ia, 'oku fakafuofua ke 'i he pesesti 'e 19.2 'a e tokoni 'a e sekitoa ni ki he kotoa 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua (GDP) 'i he 2009/10. Neongo ne 'ikai lele lelei 'a e sekitoa ni, ka ko e tafa'aki mahu'inga 'eni ia ki he 'ekonomika fakalotofonua, 'i he tu'unga malu fakame'atokoni, ngaue'anga mo e ma'u'anga pa'anga ki he tokolahi 'o e ngaahi famili. Ko e ngaahi famili 'i he tukui kolo ki 'uta 'o Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu, 'oku fe'unga 'enau ngaahi fiema'u fakafu'itutui mo e vahe tolu 'e taha 'o e kotoa 'o e koloa me'akai ne faka'aonga'i 'e he ngaahi famili.

Na'e fa'u 'e he pule'anga 'o fakafou 'i he Potungaue Ngoue, Me'akai, Vaotataa mo e Toutai (MAFFF) ha palani ki he sekitoa ngoue 'a ia te ne 'omai 'a e fokotu'utu'u ngaue ki he fakalalaka 'o e ngoue, me'akai, vaotaa mo e toutai. 'Oku tokanga 'a e palani ko 'eni ki hono feau 'o e ngaahi ngaue 'e tokoni ki he fakalalaka, fou 'i he tokoni ki hono fakalahi 'o e huu atu 'o e ngoue, 'akau pea mo e toutai; fakasi'issi'i e huu mai 'o e ngaahi koloa; fakasi'isi'i e ngaahi me'akai 'ikai malu'i pea mo e masivesiva 'i 'uta, malu'i e tu'uloa 'i he tupulaki 'o e fakatupu 'o e me'atokoni; fakapapau'i 'oku ai ha tu'utu'uni pea mo ha lao ki he Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Vao'akau mo e Toutai; fakatolonga e ngaahi koloa mo e feliluluaki 'o e ngaahi koloa tu'upau; pea mo fakatupu fakakaukau ki he founa ngaue'aki 'o e ngoua, me'akai, vaotaa pea moe toutai, mo fakapapau'i ko e fakalalaka fakakomesiale 'o e ngoue 'a ia 'e malava fakalele fakatekinikale kuopau ke fiema'u e pisinisi taautaha.

'Oku feinga 'a e pule'anga 'o fakafou 'i he Va'a Toutai 'a e Potungaue Ngoue, Me'akai, Vao'akau mo e Toutai, ke fakapapau'i 'e lava ke kei tauhi ai pe 'a e tu'unga fakalalaka mo hono pule'i 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi tautautefito ki he Tuna mo e toutai loloto, pea mo hono faama'i 'o e me'a mo'ui mei tahi. Na'e fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngaue ni ke fakafaingofua'i pea mo tohoaki'i mai ha ngaahi pisinisi taautaha ke nau fokotu'utu'u pisinisi he sekitoa ni.

'E hokohoko atu pe 'e he Va'a 'o e Toutai 'a hono ngaahi fatongia kehekehe ki he kakai kau ai 'a e va'a fekumi mo e fakalahi, tauhi mo hono tokanga'i 'o e ngaahi vaka toutai mo e ngaahi ngaue fakatoutai, tauhi mo hono tokanga'i 'o e fakatau atu 'o e ika pea mo hono tokangaekina 'o e matafonua mo e konga tahi faka'ekonomika ke ta'ofi 'a e toutai ta'efakalao. 'Oku to foki 'a e fakamamafa 'a e Va'a Toutai ke fakahoko ha ngaahi fekumi 'i he lahi 'o e ngaahi koloa mei tahi pea ke 'uluaki ma'u ha ngofua ki hono fangota'i e me'a mo'ui 'oku tapui hono toutai'i pea mo fakapapau'i 'oku ngaue'aki fakapotopoto 'a e ngaahi koloa ko eni. 'Oku malava foki heni ke ta'ota'ofi ai 'a e fetokaki 'i hono hu atu e ngaahi koloa ko eni ki tu'apule'anga hange ko e mohokohunu he ngaahi 'aho ni.

iii). Ngaahi maka koloa 'i 'Oseni (Seabed minerals)

Ko e faingamalie ki hono fetuku pe keli e ngaahi maka mahu'inga 'i tahi 'e kei tu'uloa pe ia ki he kaha'u. Ka 'oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e mahu'inga mo e 'aonga 'o e ngaahi maka ko 'eni ki he fakalalaka 'a e fonua he kaha'u. 'Oku hoko 'eni ko ha tu'umalie'anga ia 'o ha fonua pea 'oku to e hoko pe ko ha maumau'anga ia 'i he va fakapolitikale pea mo e uoungataha 'i he nofo soziale.

'E to e siofi mo fakalele'i 'e he pule'anga ha ngaahi Lao fo'ou ke fakapapau'i ko e ngaahi fekumi he kaha'u 'e tafe mai ai ha pa'anga ki hotau fonua. 'I he lao foki ko 'eni 'e kau atu foki ki ai mo e tokanga mavahe 'a e pule'anga ke malu'i hotau fonua ni mo e ngaahi me'a fakapolitikale pea me i he ngaahi fakafe'atungaia kehe 'a ia 'e malava ke ne uesia e fonua makatu'unga ha 'ikai malava ke pule'i mo tokanga'i lelei 'o e ngaahi maka koloa.

iv). Pa'anga Talafi mei Muli mo e Ngaue Fakataimi

Ko e fakalalaka 'o e faingamalie pisinisi tu'upau mo 'ikai tu'upau 'i he Fonua koe tefito ia 'o e ma'u ngaue, ka ko e ngaahi faingamalie 'i tu'apule'anga, tatau pe 'i he ngaue fakataimi mo e ngaue taimi loloa 'oku to e kau mo ia he tefito'i ma'u'anga pa'anga talafi mei muli. 'Oku mahu'inga 'aupito e kakai 'oku talafi pa'anga mai mei muli ki he tu'uloa 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo hakeaki'i e kakai mei he mo'ui masivesiva. 'Oku fiema'u e tokanga makehe ke mapukepuke e 'ulungaanga fakafonua pea mo e ngaahi vaa fakasosiale moe kakai Tonga 'oku nofo fonua 'i muli ke pukepuke 'a e talafi pa'anga pea mo e ngaahi faingamalie kiate kinautolu ke nau fakalele pisinisi 'i Tonga ni pea mo 'omai e ngaahi taukei ngaue fakatekinikale.

'E hokohoko atu e fetalanoa'aki 'a e pule'anga mo 'Aositelia pea mo Nu'usila ki ha tu'unga lelei 'e lava ke tau kau atu ai ki he polokalama ngaue fakataimi 'i muli, pea ke fekumi ki ha to e fakakaukau tatau 'i he Pule'anga 'Amelika ke fakapapau'i e founa hono tokanga'i koe'uhi ke hokohoko atu 'i ha taimi loloa 'a e ngaahi faingamalie ni.

1.1.3 Ke palani'i lelei 'a e ngaahi ngaue lalahi (infrastructure), 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hono fakapa'anga fe'unga pea mo hono fakahoko 'a e Palani Fakafonua ki he Fakalalaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).

- *Ke fakapapau'i 'oku malu pea mo falala'anga 'a e ngaue lalahi ki he fefononga'aki (hala, uafu, mala'evakapuna), 'aki e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fiema'u ki hono tokanga'i pea mo fakpa'anga lelei mo hono monomono 'o e ngaahi me'a ngaue ni 'i Tonga kotoa.*
- *Faka'ai'ai e fe'au'auhi 'a e ngaahi sekitoa taa'utaha pea ke tokanga'i ke tupulaki e tu'unga lelei 'o e fefononga'aki 'i tahi pea mo e 'ataa, fakalotofonua mo tu'apule'anga foki.*
- *Fakamalohi'i ke tatau mo vakai'i e malu 'o e sekitoa fefononga'aki ke fakapapau'i 'oku fenapasi mo e tu'unga malu fakatu'apule'anga.*
- *Fakalelei'i e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ki he fetu'utaki mo e ngaahi fakamatala ki ha tu'unga sevesi lelei, tau'ataina pea mo e taau e ngaahi fakamatala 'oku ma'u, faingamalie e fakahoko fatongia pea mo faingofua e a'usia e ngaahi sevesi fo'ou.*
- *Tauhi pea mo fakalelei'i e ma'u'anga ivi ke fala'anga mo 'i he totongi fe'unga, ngaue'aki e ma'u'anga ivi mo e founa tuku fakaholo ki he ngaahi tukui kolo.*
- *Fakalelei'i mo fakalahi e malu, faka'auha mo to e ngaue'aki e kelekele mo e ngaahi veve ke malu'i e mo'uilelei 'a e kakai pea mo e 'ataakai.*
- *Tauhi mo fakalahi e ngaahi faingamalie 'a e ngaahi kolo ki he ma'u'anga vai 'oku malu.*
- *Fakahoko mo tokanga'i fakasekitoa ke tauhi mo monomono e ngaahi ngaue lalahi fekumi ki ha to e founa mo ha totongi taau pea mo fakahoko e ngaahi poloseki tefito 'oku ha 'i he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).*

Ko e ngaahi ngaue lalahi 'i hotau fonua ni 'oku taau pe ia mo e lahi 'o e fonua pea mo tu'unga 'o'ene tu'unga fakalalaka. Kaeheke, 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi tafa'aki 'oku faingata'a'ia ai 'a e kakai 'o kau ai 'a e fu'u ma'olunga 'o e totongi, tu'unga lelei mo taau pea mo e 'ikai malava ke tauhi 'a e ngaahi fiema'u mo e ngaahi faka'amu 'a e tukui kolo. 'Oku to e to e ha mai ai 'a e si'isi'i ange 'a e mateuteu ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula. 'Oku feinga ai 'a e pule'anga ke fakamalohi'i mo fakalalaka ange 'a e ngaahi ngaue lalahi ke ngaue lelei 'aki 'a e ngaahi tekinolosia fo'ou pea ke 'oua na'a 'ikai malava ke feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai pe ko e ngaahi 'amanaki 'a e ngaahi komiuniti.

Ko e ngaahi fiema'u ki he ngaahi ngaue lalahi 'oku ha ia he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP) 'a ia na'e toki tali 'e he pule'anga 'i Novema 2010. 'E fakatefite heni e ngaahi polokalama ngaue 'a e ngaahi sekitoa 'a e pule'anga ki he ta'u 'e hongofulu ka hoko; pea 'e 'aki ai e palani ngaue ke ne fua 'a e fakalalaka 'a e taumu'a ni ki hono a'usia 'a e visone.

Ko e ngaahi ngaue lalahi he fonua ni, 'oku ha mai ai 'a e ngaahi fe'au'auhi 'i he ngaahi kautaha pisinisi pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue. 'Oku hoko atu ai 'a e pule'anga ke fakamalohi'i mo to e fakaonopooni ange 'a e ngaahi me'a ngaue ke holoki 'a e totongi ki he pisinisi pea mo e hu atu ki he ngaahi maketi ke to e longomo'ui mo lelei ange ai 'a e fonua. 'E to e feinga ai 'a e pule'anga ke fakapapau'i 'e ngaue lelei 'aki 'a e ngaahi ngaue ni pea mo fakapapau'i ko e ngaahi lao totonu mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue fe'unga 'e ngaue'aki koe'uhi ko e tu'unga malu mo falala'anga 'i he ngaahi langa pea ke ngaue lelei 'aki 'a e ngaahi me'a ngaue pea mo e ngaahi kautaha.

Ko e kongalahi 'o e ngaahi ngaue langa fakalalaka kuo 'osi kamata'i. 'Ikai ngata ai ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fili mahu'inga 'oku fehangahangai mo Tonga. Ko e kongalahi 'o e fonua 'oku nau kei ma'anu pe 'i he tu'unga faka'ekonomika pea 'oku 'i ai 'a e fakatu'otu'a lelei ki ai 'a e ngaahi ngaue lalahi 'oku

lolotonga fakahoko. Ka ko e tafa'aki 'e taha 'oku nau fehanga'angai mo e fusimo'omo pea 'oku fai ai 'a e fengaue'aki fakataha ke to e langa'i hake 'a e tu'unga faka'ekonomika, ma'u ha tu'unga fakasosiale mo ha 'Atakai lelei pea ke potupotu tatau 'a e ngaahi 'otu motu he ngaahi faingamalie kehekehe kau ai mo e tupu faka'ekonomika. 'I he taimi tatau 'oku 'ave tokanga 'a e pule'anga ki he ngaahi 'elia 'e lava ke tafe mai ai ha ngaahi faingamalie kihotau ki'i fonua ni.

Ko e faingamalie ki he ngaahi maketi 'oku fakafalala ia ki he ngaahi ngaue lalahi 'i he fefononga'aki ki he kotoa 'o e ngaahi 'otu motu 'a ia 'oku nau malava ai ke nau tofanga he tu'unga lelei 'o e mo'ui pea mo e fakalele 'o ha pisinisi 'o kau ki ai 'a e takimamata, ngoue mo e toutai. Ko e tu'uloa e ngaahi sekitoa ni 'oku fiema'u ke malava 'o langa hake e ngaahi me'a fefononga'aki ke fenapasi mo e sekitoa 'i 'uta pea mo tahi.

'I he lolotonga ni, ko e peseti 98 'o e ngaahi fiema'u ki he ma'u'anga ivi 'i Tonga ni 'oku fenapasi ia mo e ngaahi lolo 'oku huu mai mei tu'apule'anga. 'Oku ngaue'aki foki 'eni ki he fefononga'aki 'i tahi, pea mo hono fakalele 'o e ngaahi 'uhila 'oku ngaue'aki. 'E feinga e pule'anga ke kumi ha ngaahi founa ma'ae ngaahi kautaha lolo ke to e lelei ange 'a e totongi fakalao, 'omai he vaka, tauhi pea mo hono tufaki 'o e lolo. Ko hono tauhi 'o e ngaue'aki mo e fakalalakala 'a e tu'unga ma'u 'anga ivi fo'ou 'a Tonga 'oku ne 'omai e ngaahi monu'ia faka'ekonika lahi pea mo tokoni ki he tu'uloa 'a e fakalalakala 'o e ngaahi 'otu motu mo e ngaahi kolo mama'o. Kuo 'osi fa'u foki e Palani ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM) ke tokoni'i e malu 'a e ma'u'anga ivi 'aki hono fakasi'isi'i e fakafalala 'i he ngaahi lolo 'oku huu mai mei Tu'apule'anga. 'E feinga 'a e Pule'anga ke a'usia 'a e taketi fakafonua ko e peseta 'e 50 'o e ma'u'anga ivi fo'ou 'i he 2012, ko e kongia ia e ngaahi tukupa 'a e pule'anga ki he fakasi'isi'i 'o e fakamole pea mo fakamamafa'i 'a e feliuliuaki 'o e 'ea.

'E fengaue'aki 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi kautaha felave'i ke pukepuke mo fakalahi 'a e faingamalie ki he malu 'a e vai pea mo e ngaahi ma'u'anga vai ki he ngaahi tukui kolo 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi poloseki vai 'oku fakahaa 'i he NIIP pea mo e ngaahi polokalama ngaue kehe. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a hono fakamamafa'i 'o e ngaahi lao ki hono ngaue'aki 'o e vai 'i he lolotonga ni ke tu'uloa ai e fakalele 'o e ngaahi ma'u'anga vai pea mo e tu'unga 'o e ma'u'anga via 'i Tonga ni katoa. 'E tokoni foki 'eni ke fakapapau'i 'oku malu pea mo lelei ange 'a e tu'unga 'o e ma'u'anga vai pea ke to e ma'a ange 'a e ngaahi ma'u'anga vai .

'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e tu'unga pelepelengesi 'a e ngaahi 'otu motu, ngaahi hakau mo hono ngaahi potu tahi makatu'unga he lahi 'a hono ngaue'aki 'e he kakai pea 'oku hoko ia ke tupu ai ha ngaahi palopalema ki he tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai, uesia 'a e 'ataakai pea mo e tu'unga fakalalakala 'a e fonua. 'I he tupu 'a e fonua pea mo e to e lahi ange 'a e ngaahi tu'unga kehekehe 'o e ma'u me'a tokoni, ko e lelei 'o e founa pule'i 'o e ngaahi veve fakaonopooni, 'aia 'e toki 'ilonga 'a hono ngaahi nunu'a he hili ha ngaahi ta'u lahi kuo hoko ia ko ha me'a 'oku matu'aki tokanga kiai 'a e pule'anga. 'E ngaue ai 'a e pule'anga mo e ngaahi tukui kolo mo e ngaahi kautaha pisinisi ke to e hiki'i hake 'a e 'a e founa ki hono hiko mo hono faka'auha 'o e veve ke ta'ota'ofi 'a 'ene ngaahi uesia ki he 'ataakai, pea ka malava ke vakai'i ha ngaahi ngaue 'e 'aonga kiai.

1.1.4 Ke lelei 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako, 'aki hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.

- *Hokohoko atu e tokanga 'a e pule'anga ki he lelei 'o e ngaahi ako lautohisi'i fengaue'aki mo e ngaahi siasi pea mo e ngaahi kulupu kehe ki hono teuteu 'o e ngaahi ako ma'olunga.*
- *Poupou'i mo faka'ai'ai e ako tefito 'aki hono fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'i he sekitoa ako.*

Kuo a'usia eni 'e Tonga ha tu'unga ma'olunga 'i he mala'e 'o e ako tu'unga ia 'i he fengaue'aki vaofi e ngaahi ako 'a e pule'anga pea mo e ngaahi ako'anga 'a e siasi. Ko ia ai 'e kei hokohoko atu ai pe 'a hono poupou'i 'e he pule'anga 'a e fengaue'aki ko eni ke 'inasi tatau pe 'a e ako'anga e siasi he ngaahi monu ku tofanga ai e ngaahi ako'anga 'a e pule'anga kae tautautefito ki hono tokangaekina e mahu'inga 'o e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua. 'I he palani ngaue ko eni 'a e Ako (2004-2009) ko e taha ia ha me'a mahu'inga mo fisifisimu'a 'oku meimei sio ia ki he taumu'a ngaue ko eni hange ko hono to e fokotu'utu'u fo'ou e fa'unga 'o e sekitoa ni, fakalahi atu e ta'u motu'a ke ako ai e fanau ki he

ta'u 18, pea ke to e lahi ange mo e ngaahi faingamalie ki he ako hange koia ne lave atu kiai 'i 'olunga, pea mo to e lahi ange 'o ako ki he taukei mo e 'ilo fakatekinikale, 'aia 'e toki ha atu hono fakaikiiki he taumu'a ngaue hoko.

Ko e polokalama ngaue ko eni ki he ako tefito 'oku lolotonga fakahoko ia ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau 'a e academic, poto'i ngaue pea mo e ako ngaue foki. Ko e ngaahi polokalama ni 'oku fakahoko ia fakataumu'a pe ke ta ha ngaahi sipinga ma'ae fanau ako pea mo e kalasi kehekehe 'enau founa ako ku nau fie fakahoko pe ko e ta'u 4 ki he ta'u 18 pea to e lahi hake ai. 'E kei hokohoko atu pe 'a e pule'anga ki hono fakahoko e palani ko eni fekau'aki mo e ako.

'E malava ke 'ilo 'a e hu'unga 'o e taumu'a ko eni 'aki ha vakai ki he ngaahi me'afua 'o e Taumu'a Fakalalakala 'o e Mileniume (MDG) pea 'e pea mo e ngaahi lao mo e tu'utu'uni 'oku fiema'u mai 'e he TNQAB.

1.1.5 Ke lelei mo fe'unga 'a e poto'i ngaue 'a e kau ngaue, ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga ni mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'o e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke to e lelei ange.

- *Faka'ai'ai 'a e fakalalakala 'o e tu'unga taukei ngaue 'aki hono fokotu'u ha ngaahi ako ngaue fakalotofonua pea ke lava ma'u mo ha ngaahi faingamalie ako ngaue 'i tu'apule'anga foki.*
- *Ke fakamamafa'i 'a e ako mo e ako ngaue ke ma'u e taukei ngaue 'oku fiema'u ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngaue ke tupulaki 'a e fakatupu koloa, ngaahi koloa hu atu mo ma'u ngaue 'a e kakai Tonga ki he ngaahi ngaue 'i Tu'apule'anga.*

'E 'oange 'a e tokanga mavahe ki he fakalalakala 'o e ako fakatekinikale pea mo ha to e levolo ma'olunga ange. Ko e ngaahi ngaue fakalelei ko 'eni 'oku lolotonga fakahoko ki he ako tefito 'oku ne 'omai ha makatu'unga lelei ke kamata ai 'a e ako mo e ako ngaue. 'Oku fiema'u ai 'a e tokanga mavahe ke fakahoko 'aki hono ako'i 'o e ako fakatekinikale pea ke hoko ia ko e taha 'o e ngaahi lesoni ke ako'i 'i he ngaahi ako'anga kolisi koe'uhi ko e ngaahi ako fakatekinikale ma'olunga ange, pea ke a'u atu ki he ngaahi 'otu motu mo e ngaahi tukui kolo ki 'uta, 'o fakafou 'i he fengae'aki vaofi mo e ngaahi Siasi pea pehe ki he Ngaahi Ngaue 'ikai Fakapule'anga.

Ko e taha e tefito'i fatongia 'o e ako fakatekinikale (TVET) 'i Tonga ni ko hono fakataukei'i e kakai ki he fakalalakala fakasosiale mo faka'ekonomika. 'Oku hu'u 'a e tokanga ki hono 'oange 'a e ngaahi faingamalie ke a'usia ai 'a e ngaahi fiema'u tefito ki he 'ilo mo e poto'i ngaue ki he ngaahi ngaue'anga fakalotofonua, ki he sekitoa 'o e ngaahi ngaue'anga he tukui kolo pea mo e ngaahi maketi fakatu'apule'anga. Ko e ako ngaue 'oku ne to e tokoni foki ke fakalalakala ange ai 'a e taukei ngaue 'aia 'e fiema'u ke fakatau'atina'i e nofo masivesiva mo faingata'a'ia he ngaahi tukui kolo pea mo e ngaahi feitu'u mama'o.

'Ikai koia pe, ka ko e ngaahi maketi fakavaha'apule'anga ki he kau ngaue te ne 'omai ai ha ngaahi faingamalie ngaue ki he fanau ako, kuopau ai ke tokanga'i 'e he TVET 'a e founa ki he ngaahi faingamalie ko ia. 'I he'ene pehe, kuopau ai ke fakahoko e ngaue ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei 'o e TVET 'i Tonga ni 'i he ngaahi fonua kehe. Kuo fokotu'u ai 'a e Poate Fakafonua ki he tu'unga fakaako mo taau (TNQAB) ke hiki'i hake ai 'a e tu'unga fakaako ke ne a'usia 'a e tu'unga fiema'u fakaako fakavaha'apule'anga.

'I he tu'unga fakalotofonua, kuopau ke fakahu e ngaahi ako ngaue 'i he ngaahi palani ngaue pea mo e ngaahi polokalama ngaue 'e malava ai ke ako'i 'a e tangata mo e fefine kotoa pe 'i he ngaahi tukui kolo pea mo e ngaahi feitu'u mama'o pea pehe mo kinautolu 'oku nau fiema'u ke nau to e hoko atu 'enau ako ke ma'u ha'anau faka'ilonga ako pea 'e malava ai ke to e lelei ange ai 'a e ngaahi koloa, kau 'i he ngaahi ngaue fakapisinisi iiki mo e ngaahi ngaue fakatupu pa'anga hu mai.

1.1.6 Ke fakalalakaka 'a e tu'unga mo'uilelei 'a e kakai, 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD), pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.

- *Pukepuke pea mo fakatupulaki e fakahoko fatongia ki he mo'ui 'i he falemahaki fakalotofonua 'i Vaiola, poupou'i 'e he ngaahi falemahaki 'i he tukui motu pea mo e ngaahi kiliniki fakakolo ke lelei ange e ngaahi faito'o mo e faka'ehi'ehi ki he mo'ui lelei.*
- *Ke to e lelei ange e polokalama tokanga'i 'o e mo'oui lelei 'i he faka'ai'ai e to'onga mo'uilelei, kau ai e ma'u 'o e me'atokoni 'oku taau pea mo fakatupulaki e fakamalohisino ke fakasi'isi'i e ma'u 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD).*

'I he hisitolia, ko e tokolahi 'o Tonga ni kuo nau 'i he tu'unga ma'olunga 'o e mo'ui. Pea kuo 'iai 'a e fakalalakaka lahi 'i hono a'usia 'e Tonga ni 'a e ngaahi me'afua ki he tu'unga 'o e mo'ui lelei 'a ia 'oku ngaue'aki 'e he ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume (MDG) 'o hange ko e tu'unga 'o e matepe malolo he fa'ele, mate pe malolo 'a e longai fanau. 'Oku hoko 'eni ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui lelei, ngaahi ngaue lalahi ki he mo'ui lelei 'a e kakai pea mo hono tokangaekina 'o e ngaahi fa'e feitama, huhu malu'i 'o e longai fanau, ma'u'anga vai mo e ngaahi polokalama ki hono tokangaekinga 'o e faka'auha e veve. 'Oku tokanga 'a e Potungae Mo'ui (MOH) ki hono pukepuke mo fakalele'i e ngaahi fakahoko fatongia 'i he Falemahaki Fakafonua 'i Vaiola, pea moe poupou 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi falemahaki 'i he tukui motu pea mo e ngaahi kiliniki fakakolo, ke fakahoko lelei e ngaahi faito'o pea mo hono tokangaekina 'o e mo'uilelei, 'a ia 'oku tataki 'e he ngaahi tu'utu'uni ki hono fakamamafa'i 'o e mo'uilelei fakatefito he mahu'inga 'o e Tokangaekina 'o e Mo'ui lelei.

Neongo 'oku 'i ai e ngaahi 'elia 'oku 'ikai ke fe'unga e fakahoko fatongia mo e tu'unga 'oku fiema'u ke a'u ki ai 'i he konga 'o e ngaahi kolo ki 'uta/ngaahi motu 'o Tonga ni 'oku fiema'u ke fakamamafa'i. Ko e ngaahi mahaki lahi 'oku pipihi 'oku si'isi'i ke lava 'o ta'ota'ofi. Ka 'i he tafa'aki 'e taha, 'oku 'i ai 'a e kake vave hake he tu'unga 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi, kau ai 'a e fokoutua suka, fokoutua mafu, fu'u sisino mo e ngaahi fokoutua kehekehe tupu mei he ngaahi me'atokoni 'oku ma'u 'e he longai fanau, 'aia kuo hoko ia ko e fu'u palopalema lahi.

Ko e ngaahi ngaue ki hono tokangaekina e mo'ui lelei kuo fakahoko ia 'o fakatatau ki he taumu'a pea mo e fiema'u fisifisimu'a 'a e Pule'anga. Kuo feinga ai 'a e Pule'anga ke a'u atu 'a e faifatongia ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei ki he tapa kotoa pe 'o Tonga ni, 'aki ha kei hoko atu pe 'a e tokanga ki he faka'ehi'ehi tautau tefito ki he ngaahi fokoutua 'ikai pipihi, kae 'ikai fakafalala pe ki hano toki faito'o. Ko e lelei moe saiangae 'a hono tokangaekina 'o e polokalama mo'uilelei 'a e Potungae Mo'ui 'e lelei ai ke faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui lelei, 'aki fakamamafa'i lahi ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi makatu'unga tefito 'oku ne fakatupunga e 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi hange koe ifi tapaka, ngaue hala'aki e 'olokaholo, ta'e ngangae e sino pea mo e kai e me'akai 'ikai fakatupu mo'ui lelei; koe'uhi kae malava ke fakasi'isi'i e hoko 'a e mahaki 'ikai pipihi.

1.1.7 Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliuaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau.

'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e mahu'inga 'o e hisitolia 'o Tonga pea mo e fakalalakaka 'a e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo. Ko e ngaahi makatu'unga 'eni 'o 'etau fakalalakaka pea mo e tu'unga 'o Tonga he ngaahi fonua fakamamani lahi. 'Oku tokanga mamafa foki 'a e Pule'anga 'o fakafou 'i he Potungae 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea ke fakatolonga e ngaahi faingamalie faka'ekonomika mo e ngaahi koloa 'o e 'ataakai 'i he 'aho ni telia 'a e to'utangata 'i he kaha'u.

Ko e ngaahi famili lahi 'i Tonga ni 'oku nau fakafalala ki he ngaahi fa'unga malohi 'o e kolo pea mo e ngaahi koloa 'o e kelekele pea mo e tahi. Ko hono pukepuke 'o e palanisi 'a e 'ataakai mo e kemikale

'oku fu'u mahu'inga ki hono fakatolonga'o e ngaahi ma'u'anga mo'ui ni, pea pehe foki ki hono teuteu faka'ofa'ofa ki he kau takimamata.

▪ *Fakamahu'inga'i ange 'a hotau 'ulungaanga fakafonua 'i he ngaahi fakalalakaka 'o e taimi.*

'Oku makehe atu 'a hotau 'ulungaanga fakafonua pea 'oku tau fiefia mo polepole ai. Neongo ia kuo fakatokanga'i ai 'e he Pule'anga 'oku 'ikai ke kei tu'uma'u 'a e ma'uma'uluta 'a hotau 'ulungaanga fakafonua ka kuo 'iai 'a e ngaahi liliu pea mo e ngaahi pole lahi kuo ne uesia. Ko hono tuku mai koia 'e he 'Ene 'Afio 'a e kongala lahi 'o hono mafai ke fili kakato 'a e memipa ki falealea mo e pule'anga kuo hoko ia ko e fakatataa mahino ki heni.

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'e 'ikai kene lava 'o mapukepuke 'a e ngaahi liliu kuo hoko ki hotau 'ulungaanga fakafonua, pea koia 'e hoko atu ai ke fakapapau'i 'e kei 'ilo pe 'e he to'utangata hoko 'a hotau 'ulungaanga tefito, pea ke ne fakafaingofua 'a e 'ataakai ki ha ngaahi talanga ke fakalotalahi'i ai kitautolu ketau ako mei he ngaahi me'a ne hoko kimu'a pea ke tau ngaue'aki ia ki hono fakalelei'i mo feau 'etau ngaahi fiema'u he kuonga ni. 'Oku matu'aki tokanga ai 'a e pule'anga ke to e tukuange ha tokanga mavahe ma'ae ngaahi ngaue ki he 'ulungaanga fakafonua 'aki hano fakakau ia he ngaahi ouau fakafonua ke fakapapau'i 'e kei hokohoko atu pe 'a 'ene hoko ko e malohinga ki hotau kakai pea mo ne 'omai ha ngaahi fokotu'u fakakaukau 'e tokoni ki he folau'eve'eva mai ki Tonga ni.

'Oku fakahoko ai 'e he Pule'anga hono tukuingata ke fakapapau'i 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni mo e fokotu'u ngaue 'e 'ikai kene uesia 'a e fa'unga 'o e nofo 'a kainga mo e ngaahi felave'i mo e ngaahi tukui kolo 'aia 'oku ne kei fakamalohia 'akitautolu ko e kakai 'o e fonua. 'Oku malava ke fakalalakaka 'a e ngaahi faingamalie pisinisi fo'ou hange ko e Takimamata, 'e ngaue'aki ia ke fakamalohi'i 'etau tukufakaholo.

▪ *Fakapapau'i 'oku tu'uloa hono ngaue'aki e 'ataakai, 'aki hono fakamamafa'i 'a hono Vakai'i 'o e ngaahi uesia 'o e 'Atakai (EIA) pea mo fakamalohi'i 'a e tu'unga malava ke pule'i fakafonua 'o e 'ataakai pea ke fokotu'u ha ngaahi founa ke ta'ota'ofi 'aki hono ngaue'aki e ngaahi koloa pea mo e veve.*

'Oku tokanga e pule'anga ke fakapapau'i 'e tu'uloa 'a e fakalalakaka 'aki hono fakamamafa'i 'o e lao ki hono Sivi'i 'o e ngaahi Uesia 'o e 'Atakai (EIAs), fakamalohi'i 'a e founa hono tokangaekina fakafonua 'o e 'ataakai pea mo hono fakakau e fakalalakaka tu'uloa ki he ngaahi tu'utu'uni mo e founa fakalele 'o e patiseti. 'Oku mahu'inga ke to e hiki hake 'a hono tauhi mo pukepuke 'o e 'ataakai 'i he fakalalakaka faka'ekonomika ke ne tokangaekina 'a e ngaahi mahu'inga'ia 'a e to'utangata hoko. 'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e tu'unga 'o e 'ekonomika pea mo e 'ataakai 'e anga fefe 'ene kau kotoa 'i he fai tu'utu'uni. Ko e mahino'i ange e ngaahi me'a tene uesia 'a e kelekele pea mo e ngaue'aki 'o e tahi 'e si'isi'i ke fakapapau'i 'oku tu'uloa hono ngaue'aki 'o e ngaahi koloa ke tanaki ki he toutoi totonu, ngoue pea moe fakalalakaka fakatakimamata 'e fakafalala 'i he tu'unga 'o e 'ataakai.

'E fekumi 'a e Pule'anga ki ha ngaahi founa ke fakalalakaka ai 'a e tu'uloa 'o e pule'anga, ngaahi tukui kolo, ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi koloa fakaenatula; fekumi ki he 'ataakai, ngaahi ola 'o e ngaahi liliu faka'ekonomika mo fakasosiale 'i he ngaahi fili ki he ngaahi koloa kehe pea mo e vai 'oku ala ma'u. 'E fakamamafa 'a e tokanga ke fakalelei'i 'a e founa tokangaekina 'o e ngaahi koloa ke fakapapau'i 'oku tu'uloa ki he fakalotofonu pea mo hono tu'uaki atu ki tu'apule'anga. Ko e tokanga lahi 'e fakahoko ki hono 'analaiso ha ngaahi founa, ngaahi ola kovi 'i he tauhi mo tokanga'i 'o e feliuliaki 'o e 'ea.

'E fakamamafa'i 'e he Pule'anga 'a e lao, ngaahi tu'utu'uni pea mo e ngaahi tautea fekau'aki mo e 'ataakai mo e ngaahi koloa fakaenatula. Tu'unga 'i he ngaahi fiema'u mahu'inga ke tu'uloa e 'ataakai 'e tokanga ai e pule'anga ke fusi a'u e ngaahi lao hange ko ia kuo tali e lao ki hono Sivi'i e Nunu'a 'o e 'Atakai (EIA).

- *Ke ngaue'aki 'a e JNAP-CCADR ke fakasi'isi'i 'a e tu'unga lavea ngofua mo e nunu'a 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo ha ngaahi founa fe'unga ki hono matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'ea.*

Ko e ngaahi me'a na'e hoko 'i Tonga ni pea mo e uhouhonga 'o e Pasifiki ki mui ni na'a ne 'omai e tokanga ki he mahu'inga 'o fatongia ki he Tokangaekina 'o e maumau Fakanatula pea mo e tauhi 'o e 'ataakai pea mo e mo'ui 'a e kakai pea pehe foki ki he 'enau koloa. 'Oku tokanga ai e Potungaue Ngaue 'i he 'enau fengau'aki pea mo e Potungaue 'Atakai pea mo e Feliuliaki 'o e 'Ea ke feangai mo e Lao ki hono Tokanga'i e Me'a Fakatu'upake 'i he Fonua, Fakahoko e Palani Fakafonua ki he maumau fakanatula peamo fakahuu e Founa Fakasi'isi'i 'o e Palopalema 'i he Faingatamaki Fakaenatula ki he Palani Ngaue Fakafonua 'o e 'Atakai (JNAP-CCADRM). Ko hono fakahoko 'o e JNAP-CCADRM 'oku fakataumu'a ia ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema pea mo e ola kovi pea ke to e leleiange 'a e tokanga ki he ngaahi ola 'o e feliuliaki 'a e 'ea pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula.

'Oku to e poupou'i foki 'e he Pule'anga 'a hono fakahoko 'o e Palani Ngaue ki he Founa Fakasi'isi'i 'o e Maumau 'e hoko 'i he Fakatamaki Fakaenatula, 2005 – 2015. 'E fakahoko hono ngaue'i 'e he Pule'anga 'a e Palani Ngaue Fakafonua 'o e 'Atakai (JNAP-CCADRM) ke fakatefito 'i he lelei 'o e tokangaekina 'o e faingatamaki fakaenatula fakafou 'i he fokotu'utu'u lelei pea mo fokotu'u ha ngaue lalahi pea ke to e lelei ange 'a e palani ki he fetukutuku 'i he taimi 'o e faingatamaki 'i he ngaahi kolo. Ke to e lelei ange 'a e ngaue ki he faingatamaki fakaenatula he taimi 'oku hoko ai, pea ke fakalakalaka foki 'ene tokoni ki he ngaahi tukui kolo ki he vave 'a e fakaakeake.

Ko e ta'u ki he ta'u 'oku ai e feliuliaki, eg. El Nino pea mo e ngaahi me'a lahi na'e hoko, eg. Honge vai pea mo e ngaahi afaa, 'e hoko ia koe pole mahu'inga ki he ngaahi sekitoa tefito 'o e 'ekonomika kau ai e ngoue, toutai, takimamata, mo'uilelei 'a e kakai pea mo e malu, ngaahi koloa mahu'inga 'i he 'ataakai eg. Matatahi, ngahi hakau, pea mo e ngaahi ma'u'anga vai mahu'inga. 'Oku to e fepaki foki e kakai moe faingata'a'ia mei he faingatamaki fakasioloki hange ko e mofuiki pea mo e peau kula. 'E fekumi e Pule'anga ke fa'u ha Palani Ngaue ki ha founa ke tokoni'i 'aki 'a e ngaahi fakafe'atungia ke to e fakalakalaka ange ai e ngaahi pisinisi ki he ngaue lalahi pea mo tanaki mai ki he fakalakalaka 'o e tu'ulua 'a e ngaahi koloa 'i Tonga ni.

'E hokohoko atu ai e Pule'anga ki hon tokanga'i 'a e ngaahi fatongia ki hono faka'ai'ai e ngaahi fonua 'i tu'apule'anga ke tokanga'i e ngaahi ngaue fakamamani lahi 'oku fiema'u ke fakamamafa'i e feliuliaki 'a e 'ea 'i he ngaue 'a e tangata pea ke ngaue'aki e founa totonu ki hono ngaue'aki.

1.1.8 Ke fa'u ha fa'unga Pule Lelei ange, ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, taliui, 'ata ki tu'a pea mo e pule 'a e lao.

- *Fakahoko e fakalelei ki he Konisitutone mo e Liliu Faka-Politikale.*
- *Fakamalo'i 'a e faitotonu pea mo e Pule 'o e Lao.*

Ko e fakalelei ki he konisitutone mo e fakapolitikale ne fakatoka mei mu'a ne lava lelei 'a hono fakahoko 'i Novema 2010, 'aia kuo hoko ai 'a Tonga ni ki he 'epoki fo'ou ko e founa fakatemokalati, pea ke to e langa hake ai mo to e leleiange ai 'a e 'ulungaanga fakafonua. Ko e 'epoki fo'ou ko 'eni 'oku ne 'omai ai ki he kakai 'o e fonua ha to e faingamalie 'oku lahi ange ke fakaa'u ai 'a honau le'o ki he me'a te nau tokanga kiai 'i he pule'anga. Ko e ngaue 'oku hoko atu kiai he fakalelei fakapolitikale ko e ngaue atu ki he lao kau kiai ai 'a e fakalelei ki he founa Fili pea mo e Komisoni ki he Fili fakavahenga. 'I he taimi tatau, 'oku hounga'ia 'a e Pule'anga he ngaahi fiema'u ke hokohoko lelei atu 'a e fakalakalaka ki he pule lelei ke to e hiki'i hake ai 'a e lelei mo e taau 'o e fai fatongia, 'ata kitu'a 'o e ngaue pea mo kei tauhi 'a e taliui ki he kakai mo e fatongia.

'E to e siofi ai 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fatongia 'o e fa'unga 'o e pule'anga ke fokotu'u ha founa 'oku to e lelei ange ke fakatefito 'i he'ene ngaahi fatongia tefito pea ke fakahok e ngaahi sevesi mahu'inga, fakatatau ki he levolo 'o e pa'anga hu mai 'oku ma'u he pule'anga.

'Oku hokohoko atu e pule'anga ki he ngaahi liliu 'i he Polokalama ki he Sekitoa 'Ekonomika (EPSRP) ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga 'o fakatefito 'i he 'elia 'e tolu 'o e founa tokonga'i 'o e sekitoa- founa ngaue, founa tokangaekina 'o e pa'anga pea mo e liliu ki he

ngaahi pisinisi 'a e pule'anga. Ko e ngaahi liliu ko'eni 'oku to e fakaikiiki 'i he ngaahi Kaveinga Tokoni. Ko e konga ko e ngaahi liliu 'a e pule'anga 'e fakahoko ki he fakalao, fakamaau pea mo e liliu 'i he fili, ngaahi talite mo tu'apule'anga, malu 'o e fonua pea mo e ngaahi founa ngaue ke fakalelei'i.

Ko e ta'efaitotonu pe ngaue hala'aki 'o e mafia 'i he pule'anga pea mo e ngaahi sekitoa taau taha 'e hoko ia koe faingata'a'ia 'i he sosaeti fakakaukau na'e mei a'usia 'a e fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'i he Palani Ngaue. Ko ia ai 'oku tokanga 'a e pule'anga ke fakasi'isi'i e ta'efaitotonu 'a e kakai Tonga 'i he sosaieti, pea tautau tefito ki loto pea mo e ngaahi kupu fekau'aki, pehe ki he fakahoko fatongia ki he kakai pea mo e fakalelei 'o e pule'anga.

Kuo fakatokanga'i foki 'e he Pule'anga ko ha 'Founa Pule'i Lelei mo taau 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga' (PFM) ko e taha ia 'o e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga lalahi ki he pule lelei, 'ata kitu'a pea mo e taliui. 'E ha atu 'a hono fakaikiiki he palani ngaue 34 'o e kaveinga ngaue tokoni E he fakatonga, pea palani ngaue 34 'o e kaveinga ngaue tokoni B 'i he lea faka-Pilitania.

1.1.9 Ke ma'u ha sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta 'i hono tauhi 'o e lao mo e maau.

- *Pukepuke e lao mo e ngaahi tu'utu'uni pea mo e tu'unga malu 'o e Fonua ki hono malu'i e kakai mo 'enau ngaahi koloa.*
- *Fakamalohi'i e founa 'o e fakamaau.*

'Oku toki hoko pe 'a e fakalalakaka Faka'ekonomika pea mo Fakasosiale 'i he feitu'u 'oku fakamamafa'i ai e pule'i 'o e lao pea mo e mo'ui pea pehe foki ki he malu 'o e koloa. Ke a'usia e taumu'a ko 'eni, 'aki e tokoni mei he ngaahi hoa fakalalakaka, 'oku fakamalohi'i ai e Potungaue Fakamaau'anga, Potungaue Polisi pea mo e Taumalu'i Fonua 'a Tonga ke to e lelei ange 'a e tali ki he ngaahi pole pea mo fakamamafa'i e lao pea mo e tu'utu'uni. 'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e mahu'inga 'o e kakai 'oku malava ke nau fakahoko fakalao 'a e tau'ataina 'enau pisinisi, 'i he tu'unga ma'ulalo pe a'oku 'ikai ke fiema'u ke uestia 'enau totonu ki he pule'anga.

1.2 *Ngaahi Kaveinga Ngaue Tokoni*

Ko hono a'usia e ngaahi taumu'a 'oku ha atu 'i 'olunga 'oku makatu'unga ia 'i he tataki 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika mo fakasosiale. 'E a'usia e ngaahi taumu'a ni 'aki e ngaahi tefito'i taumu'a lalahi 'e fa 'a ia ko e:

1.2.1 **Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange, 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia; ngaue vaofiange, fakahoko fatongia leleiange pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloa 'o e fonua.**

'Oku feinga e pule'anga ke hokohoko atu e fakahoko fatongia ki ha pule'anga 'oku to e lelei ange, 'o fakatefito 'i he ngaahi tu'utu'uni, ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'e he pule'anga hono ngaahi tefito'i fatongia, fakalakalaka 'o e fakahoko fatongia, pea ke fakafaingofua'i e ngaahi ngaue lahi ki he ngaahi sekitoa taau taha pea mo e ngaahi tukui kolo.

- *Tuku atu 'o e ngaahi ngaue ke fakahoko 'e he ngaahi sino ngaue totonu.*

Ko e ki'i fonua si'isi'i 'a Tonga 'a ia 'oku lahi e ngaahi tu'unga he pule'anga 'oku 'i ai e to kehekehe pea 'oku fakangatangata e fiema'u ki he potō'i ngaue mo e ngaahi koloa. Ko e ngaahi me'afua ni'ihī 'oku vahevahe 'a e ngaahi fatongia, kaikehe, 'oku fakatokanga'i ke fakahoko pea ke fakamalohi'i e pule'anga fakatemokalati, langa hake e mahu'inga 'o e fakahoko sevesi pea mo fakapapau'i 'e tauhi lelei e ngaahi koloa pea mo e ngaahi ngaue lalahi.

'Oku fakataumu'a e founa ni ki hono hakeaki'i 'o e tu'unga malohi 'o e ngaahi tukui kolo, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi ngaue fakalotofonua, ivi ngaue mo e koloa ke ngaue'aki ki he ngaue fakataha ki hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'a e pule'anga. 'Oku to e hiki'i hake ai pe heni 'a e 'ata ki tu'a 'o e ngaue ki he kakai pea mo e tali ui 'a e Pule'anga ki he ngaahi kolo.

Talu mei hono tuku atu 'o e mafai 'oku kau ai mo hono tuku atu 'o e ngaahi koloa, mafai mei he pule'anga ki he kakai 'o e Fonua, 'a ia ko e fatongia mahu'inga 'eni ke malava ke to e lelei ange ai 'a e fakahoko ngaue pe sevesi pea mo fakapapau'i 'e to e lelei ange 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi komuniti. Ko e fatongia lahi 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he ngaahi komiuniti ke tauhi ke to e malohi ange 'a hono leva'i 'o e ngaahi me'a fakalotofonua 'a ia 'e ma'u ai ha fakalakalaka lelei. 'Oku to e fakataumu'a foki e Pule'anga ke ongo'i ai 'e he ngaahi tukui kolo 'oku 'anautolu 'a e ngaue ni 'i he'enua kau atu ki he ngaahi fakataha'anga. 'E fiema'u foki heni 'a e vahevahe totonu 'o e ngaahi 'ilo mo e ngaahi naunau mei he pule'anga ke tokoni ki he ngaahi komiunitii.

- *Ke fakapapau'i 'e 'i ha tu'unga malu 'a e 'ataakai pisinisi 'aki ha fakalelei ki he ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.*

'I he ngaahi ta'u ki mui ni mai, na'e a'usia ai 'e Tonga ni 'a e tu'unga fakalakalaka 'i he liliu ki he ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue, ngaahi lavame'a 'oku fakatokanga'i ai 'a e tu'unga 'o e Fonua ni 'i he fakahokohoko 'o e fakahoko pisinisi 'a e Pangike 'a Mamani. Ke hokohoko atu 'a e lavame'a ko'eni, 'oku matu'aki tokanga ai 'a e pule'anga ke vakai'i 'a e founa ki he ngaahi laiseni pisinisi pea ke to'o 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he ngaahi pisinisi 'i he taimi tatau 'oku fai 'a hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei mo e malu 'a e kau ngaue. 'E to e fai 'a hono vakai'i 'o e lao ki he fokotu'u pisinisi mo e laiseni ke to e lelei ange pea mo e ngaahi kautaha 'a e pule'anga 'oku nau feinga ke matatali 'a e uesia 'o e ngaahi lao fo'ou ki he pisinisi kimu'a pea toki fakapaasi.

Ko e fatongia 'o e Ma'u mafia ki he fakafuofua totongi koloa, 'i hono fakafuofua 'e lahi ki he totongi koloa, 'e to e fai hano vakai'i ke fakapapau'i 'e kei lele lelei pe pea 'ikai ha fakafe'atungia 'e hoko ki he ngaahi kautaha pisinisi. Pea ko hono fakakatoa, 'oku kei feinga ai pe 'a e pule'anga ke muimui'i 'a e ngaahi halanga ki he liliu 'i he ngaahi kautaha, 'o fakafou he Komiti Ngaue ki he Fakalelei 'o e Lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue pea mo hono to e fakalotolahi'i 'o e sekitoa taautaha ke nau kau atu 'i he fakalelei 'o e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue fakakomesiale.

▪ ***Ke hoko atu 'a e fakalelei ki hono pule'i 'o e ngaahi potungaue 'a e pule'anga***

Ko e fatongi faingata'a 'a hono 'analaiso 'a e ngaahi sevesi 'a e pule'anga 'i he kuohili, 'o makatu'unga mei ai 'a hono muimu'i 'o e ngaahi koloa ngaue'aki 'o 'ikai ko e ola 'o e ngaahi ngaue. Ko e ngaahi kautaha 'a e pule'anga 'i Tonga ni 'oku lolotonga 'i he uhouhonga 'o e 'epoki fakahisitolia mei he mavahe mei he founa ngaue'aki 'o e ngaahi koloa ngaue'aki 'o taafa taha 'a e tokanga ki he fakahoko 'o e ngaahi ngaue 'o hange ko e me'afua ia ki he lavame'a 'a e sekitoa pe kautaha 'a e pule'anga.

'I he ngaahi ta'u lahi mei heni, 'e hokohoko atu 'e he pule'anga hono puke ma'u 'a e fo'i nga'unu ko 'eni, ke to e tupulaki ai 'a e polokalama fakatefito 'i he patiseti pea mo fakafehoanaki 'a e koloa ki he ngaahi sevesi ke fakahoko lelei'aki 'a e fatongia ki he kakai 'o Tonga. 'E lava ke a'usia 'a e ngaahi founa ni 'aki hano to e fakamalohi'i 'a e ngaue ki he ngaahi palani fakata'u tolu mo e palani fakata'u 'a e ngaahi potungaue, ke fakapapau'i ange 'a e felave'i tonu mo fekainga'aki 'a e ngaahi palani ngaue ni mo e patiseti fakata'u. Ko e ngaahi Palani Fakata'u Tolu mo e Palani Fakata'u 'a e ngaahi potungaue 'e ha ai 'a e ngaahi me'afua ki he fakalalakalaka 'a e fakahoko fatongia pea mo hono a'usia 'o 'enau ngaahi taketi. 'I he kaha'u, 'e tokoni 'eni ki hono siofi mo hono sivi'i lelei fakata'u pea mo ngaue'aki ki hono vahevahe 'o e pa'anga patiseti ki he taimi hono leva'i 'o e patiseti fakalukufua.

▪ ***Ke fakahokohoko 'a e fakamole 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a langa fakalalakalaka fakafonua***

Hange ko ia ko hono fakamamafa'i 'o e fakahoko lelei'i 'o e ngaahi sevesi kuopau ke matu'aki fakamamafa'i ke fakakau atu 'e he pule'anga 'a 'enau tokanga ki he ngaahi tefito'i fatongia, kae tukutuku atu 'a e ngaahi fatongia 'oku 'ikai fu'u mahu'inga. Ko e ngaahi potungaue lahi 'e fakatokosi'i ke tauhi ke fenapasi mo e ngaahi fiema'u 'a e fonua 'oku lahi hange ko Tonga.

Ko e ngaahi taumu'a ola ko 'eni 'oku ha mahino mai ia 'i he ngaahi taumu'a langa fakalalakalaka fakafonua 'a e Pule'anga, pea ke fokotu'utu'u e ngaahi koloa ngaue'aki 'o fakatatau mo e ngaahi taumu'a ola. Ko e founa fa'u patiseti 'a e ngaahi Potungaue 'e to e fakalelei'i ke to e vakai'i 'enau felave'i tonu mo e ngaahi taumu'a langa fakalalakalaka fakafonua; pea malava ke tuku atu 'a e ngaahi ngaue 'oku 'ikai kei 'aonga mo 'ikai tokoni ki he taumu'a ngaue ni. Ko e founa anga maheni ne ngaue'aki ki hono fa'u 'o e patiseti kuo fe'unga ke fakafo'ou. Ko e ngaahi Palani ngaue fakata'u tolu mo e Palani Ngaue Fakata'u 'a e ngaahi Potungaue 'e hoko ia ko e ngaahi taumu'a pau pea ke fakahaa ai honau ngaahi tefito'i fatongia pea mo e ngaahi 'elia 'i he TSDF 'oku nau felave'i tonu moia. 'E to e sivi'i mo vakai'i e ngaahi palani ngaue ni ke fakapapau'i 'oku fenapasi 'enau patiseti mo 'enau ngaahi taumu'a ngaue pea mo to e siofi ke fakapapau'i 'oku nau fakahoko ia.

▪ ***Tukuatu 'o e ngaahi fatongia ki he ngaahi sekitoa taautaha***

Ko e kongā 'o hono to e vakai'i 'o e ngaahi kautaha 'a e pule'anga mo 'ene ngaahi polokalama ngaue, 'oku ho'ata mai mei ai ko e lahi 'o e ngaahi sevesi 'oku fakahoko 'e he sekitoa ni 'e tuku ia ki he sekitoa taau taha 'aki ha aleapau ngaue mo e ngaahi sekitoa ni, fengau'e'aki 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga m oe ngaahi sekitoa taautaha (PPP), pea mo e fakataautaha 'o e ngaahi pisinisi; 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'unga 'oku 'iai 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga ki he kakai.

'E tuku atu 'eni 'e he pule'anga 'i he lelei taha 'e ala malava ki he sekitoa taautaha, lolotonga 'a e feinga ke pukepuke ke taau, mahino pea mo totonu e ngaahi founa malu'i 'o hono tuku ki tu'a pea mo hono fakataautaha'i 'o e ngaahi ngaue. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ko 'eni ke ngaue'i, kaikehe, ko e tu'unga 'o e ngaahi kautaha taautaha 'e fiema'u ia ke fakalelei'i pea 'e fakahoko 'e he pule'anga ha fakataha ki ha founa ke tokoni ki hono fakahoko e fokotu'utu'u ngaue ni.

▪ ***Ngaue'aki 'o e tekinolosia (ICT) ke to e lelei ange 'a e taliui mo e 'ata kitu'a 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga***

Ko hono ngaue'aki 'o e tekinolosia mo e to e faingamalie ange 'o e ngaahi fakamatala 'e matu'aki tokoni ia ke to e lelei ange ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, pea ke tokoni ia ke to e eleli ange ai 'a e va 'o e Pule'anga mo e kakai 'o Tonga. 'E matu'aki tokanga 'a e pule'anga he ngaahi ta'u ka hoko mai ke hiki'i hake 'a e ngaahi fakamatala 'oku tuku atu he ngaahi uepisaiti ngaue, fokotu'u ha ngaahi uepisaiti ma'ae ngaahi Potungaue 'oku te'eki 'i ai ha'a nau uepisaiti, pea mo fokotu'u ha va fengau'e'aki mo e kakai 'i he ngaahi ngaue fakasosiale. 'e ngaue'aki ai 'e he pule'anga 'a e tekinolosia

ke fetalanoa'aki mo e kakai, pea mo vakai ke to e hiki'i hake 'a e tu'unga 'e malava ke a'u atu ki he ngaahi 'out motu 'a hono ngaue'aki 'o e 'initaneti ke nau fetu'utaki ai mo e pule'anga.

Ko e poloseki lahi ki he keipolo ke to e lelei ange 'a e ngaue'aki 'o e 'initaneti kuo fakalalakaka he taimi ni; ko e taha 'eni he fu'u sitepu lahi 'i he kaveinga ngaue ki he fetu'utaki.

1.2.2 Ke fakalalakaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'angkau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga humai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko atu ki he kakai.

- *Fakapapau'i mo fakapotopoto'i hono ngaue'aki 'o e pa'anga patiseti fakatatau ki he pa'anga hu mai pea mo ta'ofi'ofi 'a e tu'unga 'o e noo, 'aki hano tukuatu 'o e ngaahi fakamatala ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga pea mo ha ngaahi fakamatala fakapa'anga mahino ki he kakai 'o e fonua.*
- *Ke to e ma'opo'opo ange, lelei mo potupotu tatau e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga.*

'I he ngaahi fakafuofua ki mui ni mai 'i he Koloa Ngaahi 'i Tonga (GDP) pea mo e Pa'anga Fakafoki 'a Tonga (GDI) na'e ma'u mei he talafi pa'anga mei muli, 'oku fakahaa'i na'e 'ikai ke 'i ai ha tupu (liliu 'o e totongi koloa) 'i he pa'anga huu mai 'oku ma'ulalo he me'afua 'o e vaha'a 'o e ta'u 2000/01 mo e 2009/10. Ko e fakama'opo'opo 'eni 'oku ne poupou'i 'e he ngaahi ola 'o e 2001 pea mo e 2009 'i he savea ki he pa'anga huumai mo e fakamole 'a e ngaahi famili taki taha 'a ia 'oku fakahaa'i 'i ai pe ko e 'avalasi ia 'o e pa'anga huuma 'a e ngaahi famili 'oku tupu hake 'i he 'i he fakakatoa 'o e tu'unga hikihiki 'o e ngaahi totongi 'i he taimi tatau pe. 'Oku 'uhinga 'eni, ko e 'avalasi 'o e kakai 'i Tonga ni 'oku 'ikai ke lelei hake ia 'i he 2011 'i he taimi na'e kamata ai 'a e mileniume, pea ko e ngaahi famili toko lahi 'oku malava ken au fakatau 'o si'isi'i hifo he taimi ni 'i he 2000/01.

Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga 'o e noa 'a e tupu 'i he 'ekonomika pea ko e tolalo he pa'anga huumai 'oku ho'ata mai ai e holo 'i he pa'anga huu mai 'a e pule'anga 'i he pa'anga tukuhau mei he vahe, pa'anga tukuhau mei he ngaahi fakamole 'a e ngaahi famili taki taha, ola mei he tupu haohaoa, tupu 'a e pa'anga ma'u 'e he ngaahi sekitoa taautaha pea mo e ngaahi ngaue fo'ou, pea 'oku si'isi'i ai ke to e hiki e totongi tukuhau.

'I he ngaahi ola ko'eni, 'oku feinga ai e pule'anga ki he ngaahi tokoni patiseti mei he ngaahi fonua tokoni mei muli 'i he ta'u 'e ua kuohili. 'Oku fakafuofua 'eni ke tatau mo e peseta 'e 17.2 'o e tukuhau lolotonga fakalotofonua 'i he 2010/11 pea 'oku fakfuofua ki he peseta 'e 20.3 'i he 2011/12. 'Ikai ko ia pe ka 'oku to e 'omai foki 'e he ngaahi fonua tokoni mei muli 'a e tokoni fakalalakaka mahu'inga 'o fakafou 'i he ngaahi pa'anga tokoni pea mo e ngaahi koloa kuo 'osi ma'u, pea 'oku 'i ai e ngaahi noo lahi 'i he Pangikee 'a Siaina (EXIM) ki he ngaahi hala pea mo e poloseki fakalelei ke tauhi e tu'unga 'o e GDP.

Ke fakafoki mai e patiseti ke ongolelei mo tu'uloa e makatu'unga 'e fakahoko ai 'e he pule'anga hano to e siofi e fakamole 'a e ngaahi potungau kotoa ke fakahaa'i 'a e ngaahi ngaue mo e polokalama 'oku 'ikai fu'u mahu'inga 'a ia 'oku fiema'u ke tu'usi pea mo e ngaahi pa'anga kuo 'osi vahe'i ki he ngaahi 'elia 'oku fiema'u lahi. 'E fakahoko 'eni 'aki e tokanga lahi ki hono fakahoko 'o e ngaahi palani fakata'u tolu mo ta'u taha.

'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e mahu'inga ke fakalalakaka hono pule'i 'o 'e ne pa'anga, 'o makatu'unga 'i he pule lelei, 'ata ki tu'a 'a e ngaue mo e taliui. Ko e ngaahi tefito'i ngaue, 'oku kau ai hono fakamalohi'i hono ngaue'aki 'o e patiseti, 'ata ki tu'a 'a e ngaue mo falala'anga, fakamalohi'i 'a e tanaki pa'anga humai pea to e fakapotopotoange 'a e fakamole. Ko e lelei hono tokanga'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga, 'oku 'uhinga ia 'e malava 'o fakahoko hono ngaahi fatongia, ki he lelei taha mo e lelei fakalukufua 'o e kakai, pea mo ha 'ataakai 'oku fe'unga ke ne faka'ai'ai 'a e sekitoa taautaha. 'Oku lahi foki 'a e ngaahi ngaue 'oku kei fai e tokanga ki ai, pea ko e ni'ihii 'oku lolotonga fakahoko.

Kau ai heni 'a e:

- To e lahi ange hono toutou lipooti 'o e patiseti, ke tokoni ki hono tokanga'i hono ngaue'aki, 'i he founa lelei mo taimi tonu, pea ke 'ilo'i mo fakatonutonu ha ngaahi feliliuaki mei he patiseti na'e tali 'i he lolotonga 'o e ta'u.
- Toutou lipooti 'a e patiseti ki he Komiti Pa'anga mo e ngaahi 'akauni fakapule'anga 'a e Fale Alea, ke lahi ange ai 'a hono sivi 'e he Fale Alea hono ngaue'aki, 'o hoko ia ke to e faka'ai'ai 'a hono fakamalohi'i hono pule'i.
- 'Ilo 'e he kakai 'a e lipooti patiseti pea ke 'ata ki tu'a hono ngaue'aki mo e taliui ki he pule'anga hono ngaue'aki 'ene ngaahi koloa.
- Ngaahi pepa 'a e pule'anga hange ko e ngaahi fokotu'u ki he patiseti, ke 'ilo 'e he fonua hili hono tali 'e he Fale Alea, ke mahinoange 'a e kehekehe 'o e fokotu'u mei he Kapineti ki he patiseti mo ia na'e tali 'e he Fale Alea, pea faingofua hono sivi'i 'e he pule'anga 'a e founa ngaue.
- Fakahu 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga Fakata'u kuo'osi 'atita'i, mo e ngaahi lipooti fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he Falealea, pea ke tukuatu ke 'ilo 'e he fonua, ke lelelange ai 'a e 'ata ki tu'a 'a e ngaue faka'atita mo 'aongaange.
- To e vakai'i hono ngaue'aki 'o e pa'anga talifaki (CF) ke 'oua 'e hange 'oku ta'efalala'anga 'a e patiseti pea ke 'oua 'e vahevahe 'a e koloa 'a e pule'anga ki he ngaahi ngaue na'e te'eki tali 'e he Fale Alea lolotonga 'a e ta'u, pea na'e 'ikai malava ke tala mo e mahu'inga.
- To e falala'anga ange 'a e patiseti 'oku ha 'i he ngaahi Palani Fakata'u 'a e ngaahi Potungaue kau ai hono: faka'ai'ai 'a e ngaahi Potungaue ke fokotu'u 'a e ngaahi ngaue mahu'inga mo e fakamole ki he Palani Ngaue Fakata'u; fakapapau'i ko 'enau patiseti 'e fe'unga mo e ngaahi tefito'i fatongia, pea fiema'u ke fakatonutonu 'enau ngaahi palani ngaue fakata'u hili hono tali 'o e patiseti ke fakapapau'i ai 'oku tatau mo e pa'anga 'i he patiseti.
- Fakatahataha'i 'a e ngaahi 'akauni pangike 'a e pule'anga ke lelelange hono pule'i 'o e pa'anga
- Fakakakato 'a hono vakai'i 'o e fika faka'akauni kuo 'ikai to e ngaue'aki, pe 'oku 'asi tu'o ua, ke mahinoange mo tatau, pea teuteu ai ke nga'unu ki ha vahevahe fakapolokalama mo hono tokanga'i 'o e patiseti.
- Fakapapau'i ko e pa'anga mo e tokoni ki he fakamole 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi kautaha tokoni 'oku tonu hono lekooti.
- Ke to e vakai'i 'a e tu'utu'uni ki he tukuhau mo hono ngaue'aki ke tala ai 'a e tukuhau 'oku malava ke ma'u mei he fonua mo e tu'unga 'o e pa'anga humai mo e fakamole, "a ia 'oku tuha mo ha 'ekonomika fakapotopoto mo tufotufa tatau.
- Fokotu'u ha tu'utu'uni mahino mo lelei ke 'ilo 'a e ngaahi taumu'a mahu'inga 'i he fe'au'auhi ki he koloa 'a e pule'anga.
- Fokotu'u ha Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Ngaue Fakapa'anga ki he Kaha'u Lotoloto mo ha palani faka'ekonomika lelei, mo to e vahevahe 'o e ngaahi tefito'i taumu'a ki he fakamole, pea to e lelelange 'a e tu'unga 'o e no.

- *Ke to e vakai'i e tu'unga malava mo e ivi tanaki pa'anga 'a e pule'anga*
- *Ke fakahoko e ngaahi fakalelei ki he tukupau pea mo e ngaahi polokalama ke fakalalakala e founa tanaki tukupau mo muimui ki ai e kau totongi tukupau*

'I he matavaivai 'a e tupu faka'ekonomika, pea mo e ki'i tupu si'isi'i 'i he tupu 'o e tukupau, 'oku faka'au ke hoko ia ko e me'a mahu'inga ke tatau pea mo e me'afua 'i he tukupau lolotonga 'oku fakalalakala. 'Oku 'ikai ke kei malava 'e he Pule'anga 'a e mole 'i he pa'anga humai 'i he ngaahi sivi 'oku 'ikai ke taau, tukupau 'oku fakasi'isi'i pe ko e ngaahi me'a kehe 'oku 'ikai ke fenapasi mo e tukupau.

'E fakamamafa 'a e ngaue 'a e Tukupau mo e Kasitomu 'i he tefito'i taumu'a lalahi 'e tolu (i) ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia mo honau vaa pea mo e kakai, (ii) ke to e lelei ange 'a e feinga ke muimui mo e tu'utu'uni; pea mo e (iii) tupu 'a e levolo 'o e tukupau. Ko e polokalama fakalelei ki he tukupau 'oku kei lele pe; 'oku nau tokanga taha ki hono fakafaingofua'i e tukupau pea mo e ngaahi makatu'unga 'o e tukupau ke mahino hono fakamatala'i pea mo e ngaahi founa ngaue 'a ia 'e fakalalakala ai 'a e tanaki tukupau. Faka'osi, ko e taumu'a ke a'usia 'a e tu'unga ma'olunga'o e mumui 'a e kau totongi tukupau ke a'usia 'a e tu'unga ma'okunga 'o e tanaki tukupau 'aki hono fakapa'anga 'e he pule'anga 'ene ngaahi ngaue ki he kakai. Ko e muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'e taau ia pea mo 'ata ki tu'a ke fakapapau'i 'oku 'i he levolo tatau pe 'a e kau totongi tukupau.

Ko e fakahoko 'o e ngaahi founa fakasi'isi'i 'o e tukupau, fakataha'i pea mo e tukupau ma'ulalo pea mo e fakafaingofua'i 'o e fakafonu 'o e tukupau fakafoki 'e tokoni ia ki hono fakasi'isi'i e mafasia 'a e ngaahi pisinisi pea mo e faka'ai'ai fakatou'osi 'a e tupu pea mo e ngaahi kautaha mei tu'apule'anga. Ko e kakato 'o e ngaahi liliu lalahi ni 'e tokoni ia ki he ngaahi pisinisi ke ma'u faingofua 'enua ngaahi koloa ki he maketi 'i Tonga.

'Oku to e kau foki ke tauhi ha founa tanaki tukupau lelei, 'e siofi ma'u ai pe 'e he pule'anga ke ma'u 'a e mahino lelei 'o e tu'unga 'o e tukupau 'i he tu'unga faka'ekonomika ke fakapapau'i ko e tu'unga lelei pea mo e ngaahi tukupau 'oku tokoni ki he pule'anga ke fakahoko'aki hono ngaahi fatongia. 'I he taimi tatau koe ngaahi tukupau kuopau ke 'oua 'e fu'u faingata'a ki he kau totongi tukupau ke fakatupunga ai ha ta'efiemalie 'a e ngaahi pisinisi pe ko e kakai. 'E fakahoko 'e he Pule'anga ha polokalama ako ki he ngaahi tukupau ke fakatupu ha 'ataakai 'oku femahino'aki 'i he kakai pea mo e fengae'aki 'i hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni lelei 'i he founa tukupau 'a Tonga pea mo e founa ke ma'u 'a e tupu 'i he pa'anga hu mai.

1.2.3 Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.

'I he ngaahi ta'u ki mui ni mai, na'e tupulaki e tu'unga 'o e ngaahi ngaue fakakomesiale 'i tu'a he pule'anga 'a ia 'oku tokangaekina 'e he Potungaue ki he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ke nau fakalele pe 'iate kinautolu 'o 'ikai to e fakalele he pule'anga. 'Oku kei to e pe 'a e ni'ihii 'oku kei ma'u 'ehe pule'anga, neongo ia 'oku 'ikai ke kau ia he fa'ahinga 'o e Pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi kaveinga ngaue 'eni 'oku kau ki ai.

- *Ke to e lelei ange 'a e tupu 'oku ma'u e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga, taliui pea mo e totongi fakafoki 'a e 'inasi ki he Pule'anga.*
- *Ke hoko atu 'a e fakalelei ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga.*
- *Ke tukuatu 'a e ngaahi pisinisi 'e ni'ihii 'a e pule'anga 'oka fu'u fiema'u.*

Ko e ngaahi pisinisi taki taha 'a e pule'anga na'e fuofua kamata 'aki e pa'anga mei he pule'anga, noo. Ko ia ai 'oku hoko pe 'a e pule'anga ko e pule ia ki he ngaahi pisinisi kotoa 'a e pule'anga. 'I he taimi ni, 'oku 'i ai e fefiohi e fakalalakala. Na'e fokotu'u ai e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ke tokanga ki he ngaahi fiema'u fakalalakala 'a e ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga koe'uhi ke lava ke ma'u ha tupu pea ke tokoni'i e fakalalakala 'a e tu'unga faka'ekonomika mo fakasosiale 'a e pule'anga, 'o 'ikai ke hoko koe mafasia ki he kakai. Ko ia ai 'oku hokohoko atu e fekumi 'a e Pule'anga

ki ha founa ke to e lelei ange 'a hono tokangaekina 'e he PE 'aki e ngaahi ako mo e ngaahi fakahoko fatongia pea to e mumui ofi atu ai mo hono siofi 'o e ngaue.

Lolotonga hono tukuatu e ngaahi fatongia totonu ki he sekitoa taautaha, 'oku fengau'e'aki ai e pule'anga mo e ngaahi hoa ngaue mei tu'apulea'nga 'i hono sivi'i ha founa ke to e lelei ange pea taliui ki he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku kei to e. 'I he taimi 'o e Palani Ngaue ko'eni, 'e feinga ai e pule'anga ke fai ha liliu ki he ngaahi Pisinisi 'a e Pulea'nga, fokotu'u e ngaahi me'afua taau ki he pisinisi takitaha fakatefito 'i hono 'analaiso 'o e lelei pea moe ngaahi fakamole.

'E to e siofi ai 'e he Pule'anga 'a e ngaahi Pisinisi pe ko fe 'a e lelei taha 'e lava hoko atu hono pule'i 'e he pule'anga ke a'usia e taumu'a ngaue fakafonua, pea moe fa'ahinga 'e fakatau atu ki he sekitoa taautaha. Ko ia ai 'oku fiema'u 'e he pule'anga 'a e fatongia mahu'inga 'o 'ene ngaahi kautaha pisinisi, 'a ia 'oku tolalo fakakomesiale, 'e fakapapau'i ai 'e he Pule'anga 'oku fakahaa mahino e ngaahi tokoni 'e ala fakahoko ki tu'a.

1.2.4 Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengau'e'aki 'a Tonga ni pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka.

- *Ke tauhi mo pukepuke 'a e va fengau'e'aki lelei mo e ngaahi hoa ngaue ki he fakalalakaka, ke to e lelei ange.*
- *Ke tauhi 'a e tu'unga fala'ala'anga 'i he vaa mo e ngaahi fonua memipa 'o e ngaahi kautaha fakavaha'a pule'anga tokoni ke tokoni'i e fakalalakaka 'o e ngaahi 'otu motu Pasifiki.*

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e loloa e fengau'e'aki mo e ngaahi fonua tokoni mei muli pea 'oku mahu'inga ke tokanga'i ke to e lelei ange pea 'i he palani ngaue 'o e fengau'e'aki lahi. 'I he ta'u ki mui ni mai, na'e tali ai 'e he Pule'anga 'a e lao ke tataki 'aki 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi tokoni mei muli. Ko e ngaahi lao ko'eni 'oku fiema'u ai e ngaahi kole tokoni kotoa pe 'oku a'u ki he ngaahi fo'i pa'anga kuo 'osi tali he tokoni kuopau ke fou ia he va'a Tokoni mo e Poloseki 'a e Potungau'e Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Ko hono tokanga'i e fengau'e'aki lelei mo e ngaahi tokoni mei muli, 'oku tokanga'i ia 'e he Komiti ki hono tokanga'i e Poloseki mo e Tokoni pea pehe ki he fokotu'u 'o e 'Ofisi ki hono tokanga'i e tokoni 'a e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia/Pangike 'a Mamani, (ADB/WB) 'a ia na'e huufi 'i Ma'asi, 2009, pea mo hono fokotu'u koia 'o e 'ofisi ma'ae 'ofisa fetu'utaki ki he UNDP 'i Sune 2011, pea 'oku to e tokoni foki ki he tupulaki e fengau'e'aki mo e ngaahi tokoni 'i Tonga ni. 'Oku tokoni 'eni ke fakapapau'i hono tokanga'i lelei mo e fengau'e'aki 'i he va 'o e pule'anga mo e ngaahi fonua tokoni.

Tupu mei he fe'amokakai fakapa'anga 'i he lolotonga ni, na'e mahu'inga ai ke fai ha sio ki he Patiseti tokoni mei he ngaahi Fonua fakalalakaka 'i he ta'u 'e ua kuo'osi. Lolotonga e fekumi e pule'anga ke fakafoki mai e patiseti ke palanisi, tatau pe 'i he ngaahi tokoni 'a e ngaahi Fonua fakalalakaka pea 'oku fakatokanga'i 'e he pule'anga koe fu'u liliu vave 'e ala fakatupu ke ngavaivai e feinga ke fakalalakaka e tokoni ki he sosiale, fokotu'u ha 'ekonomika lelei pea mo fakamalohi'i 'a e liliu fakapolitikale. Ko e tokoni patiseti 'oku hange pe ia ha fiema'u ki ha ngaahi ta'u. 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'oku ha'u e tokoni patiseti mo e ngaahi fokotu'utu'u liliu pea pau ke ngaue fakataha moe ngaahi Fonua fakalalakaka ke langa hake pea mo ngaue'i 'a e polokalama ki he ngaahi liliu ke hokohoko lelei mo e Visone 'a e pule'anga 'e tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a ngaue fakafonua 'e hiva pea mo e kaveinga ngaue 'e fa ua 'oku fa'o 'i he TSDF.

'Oku memipa foki 'a Tonga 'i he kautaha 'a e Pasifiki koe "CROP" 'a ia 'oku 'iloa koe ngaahi kautaha tu'apule'anga kau ai 'a e founa 'a e UN pea mo e ngaahi kautaha tokolahi, ko e ACP 'o e ngaahi fonua 'oku kau ki he EU fakafou 'i he Aleapau 'a e Cotonou pea 'oku haa ia he Palani Ngaue ni 'oku pau ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e MDGs 'i he 2015. 'I Sepitema 2010, ne tuku atu ai e lipooti hono ua a Tonga fekau'aki mo e Taumu'a Fakalalakaka e Mileniume pea ko e konga lahi e ngaahi taumu'a ko eni kuo osi a'usia ia e Tonga pea ko hono fakaikiiki oku ha atu ia he Ngaahi Fakamatala Kehe. Ko e 2011, oku kau ia he ta'u mahu'inga he palani Fakalalakaka Fakasosiale mo Fakaekonomika a Tonga 'o kau ai hono fa'u 'o e Palani Fakalalakaka Fakafonua a Tonga (TSDF) 2011/12-2013/14, to e siofi mo fakalelei'i e Palani Fakata'u Tolu (CP) e ngaahi Potungau'e Pule'anga oku kei lolotonga fakahoko ia. Ko hono to e vakai'i e tu'unga oku i ai e Taumu'a Fakalalakaka e Mileniume 'oku tokoni ia ki hono fakafou mo fakalelei'i etau tokanga ki

hono a'usia e ngaahi taumu'a ko eni i Tonga ni pea mo tanaki atu ki he Fakalalakalaka o e ngaahi Taumu'a Ngaue Fakafonua pea mo ha palani ke faka'ai'ai e Fakalalakalaka fakasiosiale mo faka'ekonomika oku tatau pea mo tu'uloa.

'Oku fakama'opo'opo mai 'e he Lipooti hono ua 'a Tonga ki he Taumu'a Langa Fakalalakalaka 'o e Mileniume, ko Tonga pe oku kei malava ke pukepuke 'a 'ene tu'unga 'i he Fakalalakalaka Fakafonua 'i he Ngaahi taumu'a 'oku ha 'i he MDGs. Kuo a'usia e tefito'i ako fakamamani lahi, si'isi'i ange mate fanau iiki, mo'ui lelei ange kakai fefine feitama pea mo ha ngaue fakataha mo e ngaahi Fonua Tokoni mei muli. Ko ia ai 'oku totonu ke ngaue fakataha 'a Tonga mo e ngaahi Fonua kaunga'api he Pasifiki ke to e holo ange nofo masivesiva tatautefito ki he ngaahi kakai faingata'a'ia, lelei ange ma'u mafai e kakai fefine, fakasi'isi'i e hoko mo e uesia ko ia e ngaahi mahaki 'ikai pipihi pea ke to e a'usia ha 'ataakai oku tolonga mo tu'uloa.

'Oku poupu'u'i foki 'e Tonga ni 'a e Palani 'a e Pasifiki pea koe ngaahi pole ia ke fakama'unga ki he ngaahi tefito'i tu'utu'uni 'a e Pule Lelei pea mo e Taliangi, ki he Lao 'o e Paris Declaration pea mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Mahu'inga 'o e Tokoni 'i he Pasifiki pea ki he Cairns Compact. 'Oku to e kau foki e tafa'aki Taumalu'i Fonua 'a Tonga ki hono tauhi e melino 'i he ngaahi ngaue kehekehe 'i mamani. Tupu 'i he kau atu ki he ngaahi fakataha fakalotofonua pea mo tu'apule'anga foki 'oku hokohoko atu ai e feinga 'a Tonga ke tauhi e ngaahi fatongia ke to e lelei ai e mahu'inga 'o Tonga 'i he ngaahi motu 'i he Pasifiki fakakatoa.

Konga 2: Vakai'i mo Sivi'i e Palani

Ko e Konga 'uluaki 'oku haa atu ai 'a e Visone mo e ngaahi Taumu'a Ngaue ma'olunga 'oku ne fakamatala'i 'a e tu'unga ma'olunga 'oku fiema'u e pule'anga ke ma'u 'i he ngaahi 'elia lalahi 'e hiva. Ko e ngaahi founa ngaue 'oku fokotu'u ia, koe founa fakalukufua pea pau ke tokoni ki hono a'usia 'o e ngaahi Taumu'a Ngaue. Ko e ngaahi taumu'a tokoni, ngaahi founa ngaue moe ngaahi palani fakata'u 'oku fa'u ia ke to e mahino 'uluaki 'i he ngaahi palani fakasekitoa, pea ke to e mahino ange 'i he ngaahi Palani Ta'u 3 mo Ta'u 1 'a e ngaahi Potungaue (CP & AMP). 'E tataki 'e he ngaahi Palani ko'eni 'a e ngaahi polokalama ngaue 'a e ngaahi Potungaue fakatatau ki he 'enau patiseti kuo vahe'i. Ko 'ene tali pe 'enau patiseti, 'e to e siofi leva 'enau ngaahi Palani ke fakapapau'i 'oku fenapasi mo e pa'anga 'oku ma'u. 'E fakahoko leva 'e he ngaahi Potungaue hono ngaue'i 'o e ngaahi polokalama ke fakahoko e ngaahi palani ke tokoni ki hono a'usia 'o e Taumu'a Ngaue mo e Visone Fakafonua.

Ko e Konga ua 'oku haa ai 'a e founa ngaue ke tokoni ki hono siofi mo sivi'i e tu'unga 'o e TSDF pea mo e ngaahi Palani fakakiiki (CP & AMP). M&E 'i he palani fakafonua ki mui ni mai 'a Tonga na'e ngavaivai, ko e taha e ngaahi 'uhinga, ko hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue pea mo e tu'unga na'e 'ikai ola lelei mei hono fa'u. 'Oku fakatokanga'i ai 'a e mahu'inga 'o e M&E, ka 'oku to e fakatu'utamaki he'e lahi e ngaahi fakafe'atungia 'e ala hoko 'i he founa fakahoko ngaue, ai e ngaahi sitepu 'uluaki faingofua ke a'usia e M&E 'e fa'u 'i he kongani. 'E malava ke to e fakalelei'i 'eni lolotonga e taimi 'o e TSDF ke fakapapau'i 'oku fenapasi mo e ngaahi fiema'u 'a Tonga.

Ko e ola 'o e M&E 'e ngaue'aki ia 'e he ngaahi Potungaue ki he'enau Lipooti Fakata'u, pea mo hono to e siofi 'o e AMP 'i he ta'u fo'ou ke fenapasi ki he 'enau patiseti ka hoko. 'E to e 'aonga foki ki hono muimui'i e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi Taumu'a Ngaue pea mo fakahaa'i e ngaahi 'elia 'oku tau fiema'u ke to e fakalelei'i e ngaahi founa ngaue pea mo e ngaahi Palani 'a e 'uu Potungaue ke 'ata ai e ngaahi pole fo'ou pea moe ngaahi fakalalaka kehe.

Ko hono fa'u 'o e M&E lelei 'oku fakahoko ia he taimi lahi pea mo e ngaahi fepotalanoa'aki 'a e ngaahi sekitoa 'a e Pule'anga. Ko e Konga ua 'oku haa atu ai 'a e ngaahi me'afua (koe ngaahi me'a 'oku lava fua ke fakahaa mai kiate kitautolu e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi taumu'a) pea moe fiema'u 'a e taketi – koe liliu 'i he mahu'inga/tu'unga 'o e me'afua, 'e fakahaa'i mai kiate kitautolu pe 'oku tau nga'unu 'i he founa totonu, pea ko e hoko, pe ko e anga fefe 'ene vave. Ko e ngaahi me'afua 'e ni'ihi 'oku nau tala e lahi ('oku nau fua e tupulaki 'o e ngaue hange ko e tupu mei peseta 'e 20 ki he peseta 'e 30) pea ko e ngaahi me'a fua kehe 'oku ne fua 'e ia 'a e ola 'o ha ngaue ('oku nau fua 'a e tu'unga hange ko e fokotu'utu'u fo'ou 'o e ngaue kuo'osi fakahoko). Ke fakapapau'i 'e 'aonga, ko e ngaahi me'afua pea mo e ngaahi taketi 'e muimui he founa 'o e SMART.

Ko e Me'afua 'oku pehe ni:

- Fakakiiki: 'oku fiema'u ke mahino pea mo fakamatala'i lelei
- Lava 'o fua: 'oku pau ke malava 'o fua 'akinautolu ke lava ke tau 'ilo e tu'unga 'o 'enau ngaue, ka 'ikai 'e 'ikai lava 'o fa'u ha taketi

Ko e ngaahi Taketi 'oku pehe ni:

- Lava a'usia: ke felotoi ki he taketi e ngaahi kupu fekau'aki 'oku fengaue'aki pea ke nau poupuu'i foki
- Lava ke 'uhinga: tupu mei he potoi ngaue, ngaahi koloa (pa'anga 'omai he patiseti) 'e malava ke a'usia e taketi, ka 'ikai ko 'etau fokotu'utu'u pe 'etautolu ke'oua 'e malava
- Taimi: kuopau ke fokotu'u ha taimi pau (loloa fe'unga ke a'usia e taketi ka 'oku 'ikai ke fu'u loloa), ki he TSDF, koe taketi 'e fakahoko ia lolotonga e ta'u 'e faa, pea koe AMP ki he ta'u 'e taha-koe me'afua tatau pe 'e 'uhinga ia ki he ngaahi taketi kehekehe, 'oku fa'a ui ia ko e founa ki he taketi faka'osi 'a ia 'e fakakato ai 'a e ngaahi Taumu'a.

'Oku fiema'u ke fai e fakataha mo kinautolu 'oku fakahoko e fatongia taki taha ke fakakakato 'aki e kongani ko'eni.

Tepile 1: Ngaahi Me'afua mo e Taketi ki he Ngaahi Taumu'a Ola pea mo e Kaveinga Ngaue Tokoni pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (TSDF)

Naahi Taumu'a Ola	Ngaahi Me'afua mo e Taketi	(Ma'u'anga Fakamatala)
<p>Taumu'a Ola 1: Ke kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/kolo/kakai ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'ia 'o e fakalalaka.</p> <p><i>Ngaahi Potungaue:</i> LA, PMO, MoFNP, MoH, MEWAC, MoTEYS, MAFFF, MoP, Potungaue Takimamata, MLCI, MECC. <i>Ngaahi Palani Fakasekitoa:</i> MDG 1, Ke ta'aki fu'u 'a e masiva 'ango'ango mo e fiekaia pea mo e MDG 3, Hakeaki'i e ma'u faingamalie tatau 'a Fafine mo Tangata pea fakaivia e kakai Fefine (Masiva=Faingata'a'ia) pea mo e MDG 7, Ke malu mo tu'uloa 'a e 'ataakai.</p>		
<p>1: <i>Ke to e mahino ange 'a hono fa'u mo fakahoko ha ngaahi polokalama fakalalaka fakalotofonua 'o fakafou 'i he ngaahi tukuikolo.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o Tonga 'i he me'afua ki he fakalalaka ki he ako, mo'ui mo e tu'unga faka'ekonomika (HDI) 'a ia ko e tu'unga lolotonga ko e poini 'e 0.6774. ❖ Lahi e Ngaahi Kosilio fakavahe kuo 'osi fokotu'u (tupu) ❖ Lahi e polisi fakakolo kuo'osi fokotu'u 'i he ngaahi kolo (tupu) ❖ Lahi e ngaahi palani ki he ngaahi motu kuo 'osi fokotu'u (ki he ngaahi motu kotoa, siofi mo vakai'i he taimi kotoa) 	<p>UNDP, Lipooti Fakata'u 'a e Fakalalaka, Savea ki he pa'anga hu mai mo e fakamole 'a e ngaahi famili (HIES)</p> <p>PMO, MoFNP, MoP (CP & AMP)</p>
<p>2: <i>Ke to e lelei ange mo potupotu tatau 'a e ma'u faingamalie 'a fafine mo tangata 'i hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ngaue.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Ke to e lelei ange e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga he Fakalalaka 'a e kakai fefine moe kakai tangata pea moe me'afua ki he ngaahi mafai 'oku ngaue'aki 	<p>MEWAC, UNDP Report</p>
<p>3: <i>Ke to e fakatupulaki 'a hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia, kau ki ai mo hano to e vakai'i 'o e fatongia ma'o e sekitoa taautaha.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Ko e tokolahi e kau toulekeleka moe ngaahi kulupu 'oku faingata'a'ia 'oku ma'ulalo he tu'unga 'o e masiva (holo e fika) ❖ Peseti 'o e palopalema he to'utupu pea moe tokotaha faingata'a'ia 	<p>HIES, Lipooti tohi kakai</p>
<p>4: <i>Ke faka'ai'ai ha ngaahi polokalama Fakalalaka 'a e to'utupu, tautautefito ki he ngaahi fiema'u 'a e kau ta'ema'u ngaue, 'aki hano to e tokangaekina ange 'a e ngaahi polokalama ki he fakalalaka 'a e to'utupu, kau ki ai mo kinautolu he ngaahi tukui kolo pea mo fakatokanga'i 'a e ngaue 'a e To'utupu Fakafonua.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Fika 'o e to'utupu 'oku faihia (holo) ❖ Fika 'o e Ngaahi To'utupu Fakafonua kuo fokotu'u (lahi) ❖ Fika 'o e ngaahi polokalama fakalalaka 'oku fakahoko (lahi) ❖ Levolo 'o e pa'anga humai 'a e ngaahi famili pea moe taautaha (lahi) ❖ Lava 'o huu ki he fanga ki'i maketi iiki ki he ngaahi koloa moe sevesi fo'ou ❖ Levelo 'o e taukei ngaue kuo ma'u 'oku fenapasi moe tu'unga kuo tali he ako ngaue 	<p>MoTEYS (CP & AMP)</p>
<p>Taumu'a Ola 2: Ke longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki 'a hono faka'ai'ai ha va fengau'e'aki lelei ange 'a e pule'anga mo e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.</p>		
<p><i>Ngaahi Potungaue:</i> MLCI, MAFFF, Potungaue Takimamata, MoTEYS, MoR.</p>		
<p>5: <i>Ke fakafaingamalie'i 'a e 'ataakai ngaue ki he ngaahi sekitoa taautaha ke nau to e longomo'ui ange.</i></p> <p>(i) <i>Ke tauhi mo pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonomika.</i></p> <p>(ii) <i>Ke hakeaki'i 'a e fakalalaka he ngaahi sekitoa fakapa'anga.</i></p> <p>(iii) <i>Ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei, ako lelei mo e taukei ngaue.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Tu'unga 'o Tonga 'i he fakalele pisinisi 'i he lekooti 'a e Pangike 'a Mamani (tupu) ❖ Lahi e tupu 'o e koloa moe ngaue 'oku fakatupu fakalotofonua fakata'u 'i he ta'u 'e 4 ka hoko (2-3%) ❖ Tu'unga 'o e hikihiki e totongi 'o e koloa (ke tu'u ma'u pe he 3% pe to e si'i hifo ai) ❖ Pa'anga talifaki humai mei muli (ke pukepuke pe he mahina 'e 3) ❖ Faikehekehe 'i he fiema'u ki he taukei ngaue pea mo e taukei ngaue 'oku ma'u he maketi (holo) ❖ Malu'i pea mo e ngaahi naunau ki he huu atu e 	<p>MLCI, Potungaue Sitetisitika, Lipooti 'a e Pangike 'a Mamani (WB), Lipooti 'a e Pangike Pule 'a Tonga (NRBT)</p>

<p>(iv) <i>Fakahoko e ngaahi ako ngaue ke langa hake e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi.</i></p> <p>(v) <i>Ke fokotu'u ha tu'unga lelei mo taau ki hono vakai'i 'o e ngaahi pisinisi.</i></p> <p>(vi) <i>Ke fakakau mo fengaue'aki vaofi mo e ngaahi sekitoa taautaha 'i hono fa'u 'o e tu'utu'uni ngaue.</i></p> <p>(vii) <i>Ke faka'ai'ai 'a e fakalalakaka fakatekinolosia.</i></p> <p>(viii) <i>Ke faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki fakalotofonua mo faka-vaha'apule'anga.</i></p>	<p>koloa fakalotofonua (fokotu'u e ngaahi naunau koia pea mo tauhi)</p>	
<p>6: <i>To e lelei ange e ola 'o e Ngaahi Sekitoa Fakatupukoloa.</i></p> <p>i). <i>Takimamata.</i></p> <p>ii). <i>Ngoue, Vao'akau, Toutai.</i></p> <p>iii). <i>Ngaahi maka koloa 'i'Oseni.</i></p> <p>iv). <i>Pa'anga talafi mei muli mo e ngaue fakataimi.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Tupu peseti 'e 1-2% 'i he ta'u'ae Fakatupukoloa 'i he sekitoa Ngou & Toutai ❖ Levolo 'o e pa'anga ma'u mei he takimamata(tupu) ❖ Tokolahi e kau folau'eve'eva (tupu) ❖ Lahi e pa'anga 'oku ma'u mei he tokotaha folau'eve'eva (tokotaha) ❖ Tokolahi e kau ngaue 'i he polokalama ngaue fakataimi (tupu) 	<p>MoFNP, NRBT, Potungauē Takimamata, MLCI, Potungauē Sitetisitika (CP&AMP)</p>
<p>Taumu'a Ola 3: Ke palani'i lelei 'a e ngaahi ngaue lalahi (infrastructure), 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hono fakapa'anga fe'unga pea mo hono fakahoko 'o e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).</p> <p><i>Ngaahi Potungauē: MoT, MoW, Potungauē Takimamata, MIC, MoH, MLSNR, MPE, MECC, MLCI.</i></p> <p><i>Ngaahi Palani Fakasekitoa: Palani Ngaue Lalahi Fakafonua (NIIP), MDG 1, Ke ta'aki fu'u 'a e masiva 'ango'ango mo e fiekaia.</i></p>		
<p>7: <i>Ke fakapapau'i 'oku malu pea mo falala'anga 'a e ngaue lalahi ki he fefononga'aki (hala, uafu, mala'evakapuna), 'aki e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fiema'u ke fakahoko ki hono tokanga'i pea mo fakapa'anga lelei mo hono monomono 'o e ngaahi me'angaue ni 'i Tonga kotoa.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi e peseti 'o e ngaahi hala (ngaahi hala lalahi moe hala iiki) mo e ngaahi faka'ilonga hala 'i he ngaahi feitu'u angamaheni(lahi) ❖ Lahi e peseti 'o e ngaahi taulanga ('i he 'ea pea mo tahi) fenapasi mo e tu'unga fakatu'apule'anga 'o e lahi pea mo hono ngaue'aki (100%) ❖ Lahi e peseta 'o e ngaahi maama kamo na'e fiema'u ke fokotu'u (100%) ❖ Lahi e peseta 'o e fanga ki'i uafu iiki kuo 'osi langa (50%) ❖ Peseti 'o e ngaahi taulanga fakavaha'apule'anga kuo 'osi fakalelei'i (50%) 	<p>Tu'unga 'o e Palani Ngaue Lalahi Fakafonua (NIIP)</p> <p>MoW, Potungauē Fefononga'aki(CP&AMP)</p>
<p>8: <i>Faka'ai'ai e fe'au'auhi' a e ngaahi sekitoa taautaha pea ke tokanga'i ke tupulaki e tu'unga lelei 'o e fefononga'aki 'i tahi pea mo e 'ataa, fakalotofonua mo tu'apule'anga foki.</i></p> <p>9. <i>Fakamalohi'i ke tatau mo vakai'i e malu 'o e sekitoa fefononga'aki ke fakapapau'i 'oku fenapasi mo e tu'unga malu fakatu'apule'anga.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Tu'unga 'oku 'i ai e folau vakapuna mo e folau vaka tahi mei Tongatapu ki he ngaahi 'otu motu (tauhi pe e levelo 'oku lolotonga 'i ai) ❖ Tu'unga 'o e folau vakapuna mo e 'ave uta mei Tonga ki tu'apule'anga (tupu) ❖ 'Avalisi 'o e totongi tikite 'i he kalasi 'ekonomika mei Tonga ki tu'apule'anga (tupu) ❖ 'Avalisi 'o e totongi tikite 'i he kalasi 'ekonomika mei Tonga ki 'Aokalani (tu'uma'u e mahu'inga pe si'isi'i hifo he tu'unga totonu) ❖ 'Avalisi 'o e mahu'inga 'o e koniteina fute 20 mei 'Aokalani k iTonga ni (tu'uma'u pe holo he tu'unga totonu0 ❖ Tu'unga 'oku ai e sivi'i 'o e ngaahi vakatahi moe vakapuna fakalotofonua ki he'ene malu (lelei) ❖ Peseti 'o e ngaahi vaka fakalotofonua 'oku nau a'usia e tu'unga ma'ulalo fefolau'aki 'i tahi 'o fakatatau ki he tafa'aki malini 'i tu'apule'anga (100%) 	<p>MoW, Potungauē Fefononga'aki (CP&AMP)</p>

<p>10: Fakalelei'i e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ki he fetu'utaki mo e ngaahi fakamatala ki ha tu'unga sevesi lelei, tau'atina pea mo e taau e ngaahi fakamatala 'oku ma'u, faingamalie e fakahoko fatongia pea mo faingofua e a'usia e ngaahi sevesi fo'ou.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Fokotu'u e laine fetu'utaki fakamamani lahi (kakato) ❖ Levolo 'o e fakahoko fatongia 'a e 'initaneti moe telefoni to'oto'o ki he ngaahi tapa kotoa 'oe 'Otu Tonga (tupu) ❖ Totongi 'o e 'initaneti moe telefoni to'oto'o ki he tapa kotoa 'o Tonga (holo) 	<p>MCI Potungaue Fefononga'aki (CP &AMP) Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga (TCC)</p>
<p>11: Tauhi pea mo fakalelei'i e ma'u'anga ivi ke falala'anga mo 'i he totongi fe'unga, ngaue'aki e ma'u'anga ivi mo e founa tuku fakaholo ki he ngaahi tukui kolo.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi 'o e fiema'u 'a e kakai 'o Tonga ki he ivi fakafo'ou ❖ Peseti ivi 'oku ngaue'aki he ngaahi kolo 'i he houa 'e 24 (tupu) 	<p>MLSNR -Ta'aki Ma'u'anga Ivi (Energy Unit)(CP &AMP & Lipooti Fakata'u)</p>
<p>12: Fakalelei'i mo fakalahi e malu, faka'auha mo to e ngaue'aki e kelekele mo e ngaahi veve ke malu'i e mo'ui lelei 'a e kakai pea mo e 'ataakai.</p> <p>13: Tauhi mo fakalahi e ngaahi faingamalie 'a e ngaahi kolo ki he ma'u'anga vai 'oku malu.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi 'o e kakai 'oku ngaue'aki e ngaahi ma'u'anga vai inu 'oku to e lelelange (fe'unga mo e 98% - 100%) ❖ Lahi 'o e kakai 'oku nau ngaue'aki e ma'u'anga vai 'oku ma'a (fe'unga mo e 98%-100%) ❖ Fokotu'u e sewerange treatment plant(kakato) 	<p>Lipooti Fakata'u 'a e Poate Vai 'a Tonga (TWB)</p>
<p>14: Fakahoko mo tokanga'i fakasekitoa ke tauhi mo monomono e ngaahi ngaue lalahi, fekumi ki ha to e founa mo ha totongi taau pea mo fakahoko e ngaahi poloseki tefito 'oku ha 'i he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e Poloseki Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM) 'oku kakato (50%) ❖ Peseti 'o e ngaahi poloseki kehe 'i he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Lalahi kuo 'osi ai hano pa'anga (lahi) 	<p>MLSNR -Ta'aki Ma'u'anga Ivi (Energy Unit)(CP &AMP & Lipooti Fakata'u)</p>
<p>Taumu'a Ola 4: Ke lelei 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako, 'aki hono fakamafai'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua</p> <p>Ngaahi Potungaue: MEWAC. Ngaahi Palani 'i he Sekitoo Ako: Palani Ngaue 'i he Sekitoo Ako, MDG 2Ke a'usia 'e he Tonga kotoa e Ako Tefito pe koe Ako Lautohi Si'i.</p>		
<p>15: Hokohoko atu e tokanga 'a e pule'anga ki he lelei 'o e ngaahi ako lautohisi'i fengaue'aki mo e ngaahi siasi pea mo e ngaahi kulupu kehe ki hono teuteu 'o e ngaahi ako ma'olunga.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e ola 'o e sivi pea mo e tu'unga 'o e ako 'oku fenapasi mo e levolo fakatu'apule'anga'o e ako 'i he Poate Fakafonua 'a Tonga ki he Ola mo e Fakamo'oni Ako (TNQAB) ❖ Lava 'a e fanau iiki 'o huu ki he ako tefito (95%) ❖ Ngaahi ola 'o e ako tefito (lelei) ❖ Lahi 'o e fanau ako ki he faiako (holo) ❖ Peseti 'o e tamaiki ako 'oku ma'u faka'ilonga mei he ngaahi levolo taki taha (tupu) 	<p>MEWAC (CP & AMP)</p>
<p>16: Poupou'i mo fakalalakala e ako tefito 'aki hono fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'i he sekitoo ako.</p>		
<p>Taumu'a Ola 5: Ke lelei mo fe'unga 'a e poto'i ngaue 'a e kau ngaue-ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'o e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke to e lelei ange.</p> <p>Ngaahi Potungaue: MoTEYS (TVET), MEWAC (TIHE), MoH ('ako'anga neesi), TDS, MoP ('api ako), TFS, Potungaue Pilisone. Ngaahi Palani Fakasekitoa: MDG 1 Ke ta'aki fu'u 'a e masiva 'ango'ango mo e fiekaia.</p>		
<p>17: Faka'ai'ai ke fakalalakala 'o e tu'unga taukei ngaue 'aki hono fokotu'u ha ngaahi ako ngaue fakalotofonua pea ke lava ma'u mo ha ngaahi faingamalie ako ngaue 'i tu'apule'anga foki.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi e ngaahi ola kehekehe 'i he ngaahi ako'anga ma'olunga 'oku fakahoko 'i Tonga ni (tupu) ❖ Lahi 'o e ngaahi ako vokasio, fenapasi mo e tu'unga fakatu'apule'anga, pea ma'u 'i Tonga ni (tupu) ❖ Peseti 'o e tamaiki ako 'oku nau ma'u e ako ngaue fakatekinikale 'oku to e mahulu ange (tupu) ❖ Lahi 'o e fanau ako 'oku nau kau atu ki he ngaahi ako 'i tu'apule'anga (kau ai 'a e Taumalu'i Fonau 'a Tonga) (tupu) 	<p>MoTEYS (CP & AMP)</p>

<p>18: Ke fakamamafa'i 'a e ako mo e ako ngaue ke ma'u e taukei ngaue 'oku fiema'u ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngaue ke tupulaki'a e fakatupu koloa, ngaahi koloa hu atu mo ma'u ngaue 'a e kakai Tonga ki he ngaahi ngaue 'i Tu'apule'anga.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e kakai Tonga 'oku nau ma'u e 'ilo ki he ako ngaue fakavokasio (tupu) ❖ Lahi 'o e ngaahi pisinisi iiki 'oku fakalele he kakai Tonga 'aki e ngaahi taukei ngaue fakavokasio (tupu) ❖ Lahi e kakai Tonga 'oku nau lava 'o kau atu k ihe ngaahi polokalam ngaue 'i tu'apule'anga (tupu) ❖ Levolo 'o e ngaahi founa 'oku kau atu ki tu'apule'anga ki he ngaahi ako ngaue (tupu) ❖ Fokotu'u e lesisita fakafonua 'o e ma'u ngaue (fokotu'u pea mo tokanga'i) ❖ Fa'u ha founa 'o e fakahoko ngaue 'i he ngaahi ngaue'anga iiki (fa'u pea tokanga'i) 	
<p>Taumu'a Ola 6: Ke fakalalaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai, 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.</p> <p><i>Ngaahi Potungau:</i> MoH, MoTEYS. <i>Ngaahi Palani Fakasekitoa:</i> Palani Sekitoa Mo'ui, Palani Ngaue Fakafonua ki he Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi(NCDs), MDG 4 Ke fakasi'isi'i e mate 'a e fanau valevale, MDG 5, Ke fakatupulekina e mo'ui lelei 'a e fa'ee, MDG 6, Ke fakafepaki'i mo ta'ofi e mahaki 'Eitisi, mo e ngaahi Mahaki 'ikai ke Pipihi (NCDs).</p>		
<p>19: Pukepuke pea mo fakatupulaki e fakahoko fatongia ki he mo'ui 'i he falemahaki fakalotofonua 'i Vaiola, poupou'i 'e he ngaahi falemahaki 'i he tukui motu pea mo e ngaahi kiliniki fakakolo ke lelei ange e ngaahi faito'o mo e faka'ehi'ehi ki he mo'ui lelei.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e kau ngaue moe ngaahi me'angaue taau 'i he ngaahi kiliniki (kaungau, me'angau fiema'u, ngaahi faito'o 'oku ma'u) (fe'unga) ❖ Lahi e ngaahi faito'o 'oku lava fakahoko 'aki e ngaahi faito'o 'i he Falemahaki Vaiola (lahi) ❖ Lahi 'o e mate ma'u 'e he TB/HIV AIDS (si'isi'i) ❖ Lahi e mate 'i he fanau 'oku mate 'i hono fa'ele'i (si'isi'i) 	<p>MoH, MoTEYS (CP & AMP)</p>
<p>20: Ke to e lelei ange e polokalama tokanga'i 'o e mo'ou'i lelei 'i he faka'ai'ai e to'onga mo'ui lelei, kau ai e ma'u 'o e me'atokoni 'oku taau pea mo fakatupulaki e fakamalohisino ke fakasi'isi'i e ma'u 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD).</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Mate 'i he fokoutua suka/mafu (si'isi'i) ❖ Totoma'olunga (si'isi'i) ❖ Kau ifi tapaka (si'isi'i) 	
<p>Taumu'a Ola 7: Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'i mo fakasi'isi'i e ngaahi lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliuaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hano fokotu'u pea mo muimui ofi ki he ngaahi founa fealelea'aki taau.</p> <p><i>Ngaahi Potungau:</i> MECC, MoW, TDS, MOP, TFS, MLSNR, MoT, Potungau Takimamata. <i>Palani Fakasekitoa:</i> JNAP-CCADR.</p>		
<p>21: Fakamahu'inga'i hotau 'ulungaanga fakafonua 'i he ngaahi fakalalaka 'o e taimi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e ngaahi ako 'oku ako'i ai 'a e tau'olunga fakafonua, ta fakataa pea mo e hisitolia (tupu) 	<p>MEWAC (CP & AMP)</p>
<p>22: Fakapapau'i 'oku tu'uloa hono ngaue'aki e 'ataakai, 'aki hono fakamamafa'i 'a hono Vakai'i 'o e ngaahi uestia 'o e 'Atakai (EIA) pea mo fakamalohi'i 'a e tu'unga malava ke pule'i fakafonua 'o e 'ataakai pea ke fokotu'u ha ngaahi founa ke ta'ota'ofi 'aki hono ngaue'aki e ngaahi koloa mo e veve.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi e konga kelekele 'oku vaotaa (tauhi ke 'oua to e si'i he 5%) ❖ Lahi 'o e ngaahi 'elia 'oku malu'i 'i tahi pea mo e funga e fonua ❖ Famalohi'i ke lahi 'a hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi faka'auha 'o e koloa 'o tahi ❖ Lahi 'o e ngaahi veve ukamea kuo huu atu ki tu'apule'anga ke to e ngaue'aki (tupu) 	<p>Lipooti 'a e Palani Fakafonua Fakatahataha ai e ngaahi ngaue (JNAP)</p>
<p>23: Ke ngaue'aki 'a e JNAP-CCADR ke fakasi'isi'i 'a e tu'unga lavea ngofua mo e nunu'a 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo ha ngaahi founa fe'unga ki hono matu'uaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi e ngaahi me'afua kuo fakahuu he JNAP ki he feliuliuaki 'o e 'Ea (fika) ❖ Tu'unga 'o hono Tokanga'i e Ngaahi maumau 'e hoko 'i ha fakatamaki fakaenatula mo e tu'unga malu fakama'u'anga ivi. 	

Taumu'a Ola 8: Ke fa'u ha fa'unga Pule Lelei ange, ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, tali ui, 'ata ki tu'a pea mo e pule 'a e lao.		
<i>Ngaahi Potungaue:</i> CLD, TDS, 'Ofisi 'Atita, TFS, MoJ, Komisoni ki he va mo e kakai, MLCI, MoFNP		
24: <i>Fakahoko e fakalelei ki he Konisitutone pea mo e Liliu Faka-Politikale.</i>	❖ Peseti 'o e kakai 'oku fiemalie ki he liliu fakapolitikale moe konisitutone	MoP, MoJ, CLD (CP&)
25: <i>Fakamalohi'i 'a e faitotonu mo e Pule 'o e Lao.</i>	❖ Lahi 'o e ta'e faitotonu 'i fakamamanilahi 'a Tonga (holo = leleiange) ❖ Tu'unga 'o e faihia (holo) ❖ Lahi e ngaahi launga he ngaahi tu'utu'uni (holo e fika)	
Taumu'a Ola 9: Ke ma'u ha sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta-'i hono tauhi 'o e lao mo e maau.		
<i>Ngaahi Potungaue:</i> MoJ, MoP, Potungaue Pilisone.		
26: <i>Pukepuke e lao mo e maau pea mo e tu'unga malu'o e fonua ki hono malu'i 'o e kakai mo 'enau ngaahi koloa.</i>	❖ Lahi 'o e ngaahi keisi faka'ulungaanga kau ai e ta'efaitotonu 'i he kau ngaue fakapule'anga (si'isi'i e fika)	MoJ, MoP, Tafa'aki Pilisone (CP&)
27: <i>Fakamalohi'i e ngaahi ngaue ki he fakamaau'anga.</i>	❖ Peseti 'o e kakai 'oku nau fiemalie ki he fakahoko fatongia 'a e fakamaau (lahi hake he 70%)	
<i>Ngaahi Kaveinga Ngaue Tokoni</i>		
<i>Kaveinga Ngaue Tokoni A: Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki he pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia, ngaue vaofi ange, fakahoko fatongia lelei ange, pea mo ngauelelei 'aki 'a e koloa 'o e fonua.</i>		
<i>Ngaahi Potungaue:</i> PMO, CLD, PSC, MoFNP, MPE pea mo e ngaahi Potungaue kehe.		
28: <i>Tuku atu 'o e ngaahi ngaue ke fakahoko 'e he ngaahi sino ngaue totonu.</i>	❖ Peseti 'o e kau ngaue 'oku nau kau ki he ako ki he founa pule 'i he ta'u (kotoa e kau ngaue)	PE (CP & AMP)
29: <i>Ke fakapapau'i 'e 'i ha tu'unga malu 'a e 'ataakai pisinisi 'aki ha fakalelei ki he lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue.</i>	❖ To e siofi e fa'unga 'o e pule'anga pea mo e ngaahi mafai fakalao (kakato) ❖ Peseti 'o e ngaahi potungaue na'e 'osi fai e ngaue ki fa'unga 'o 'enau potungaue (lahi hake he 80%)	
30: <i>Ke hoko atu 'a e fakalelei ki hono pule'i 'o e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga.</i>	❖ Peseti 'o hono ngaue'aki e Founa ki hono Tokanga'i e Fakahoko Fatongia 'a e kau ngaue Fakapule'anga (PMS) (95%)	
31: <i>Ke fakahokohoko 'a e ngaahi fakamole 'o fakatautu ki he ngaahi taumu'a langa fakalalaka fakafonua.</i>	❖ Peseti 'o e ngaahi taketi ki he ngaahi aleapau fakapa'anga 'a e 'oku nau a'usia (tupu) ❖ Ko e tu'unga fiemalie 'a e kakai ki he fakahoko fatongia 'a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	
32: <i>Tuku atu 'o e ngaahi fatongia ki he ngaahi sekitoa taautaha.</i>	❖ Lahi 'o e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga 'oku tu'uaki ki tu'a (fika 'o e ngaahi pisinisi) ❖ Lahi 'o e ngaahi fatongia lolotonga 'o e pule'anga 'oku tuku ki tu'a ke fakalele ai (fika)	
33: <i>Ngaue'aki 'o e tekinolosia (ICT) ke to e lelei ange 'a e tali ui mo e 'ata ki tu'a 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga.</i>	❖ Ke a'u atu e ngaahi ngaahi founa ngaue 'a e sisitemi 'akauni 'a e pule'anga 'i he 'initaneti ki he ngaahi potungaue (ngaahi potungaue kotoa) ❖ Peseti 'o e ngaahi Potungaue 'oku nau tauhi 'enau ngaahi peesi 'initaneti ki he ngaahi fakamatata fakamuimui taha (leleiange)	
<i>Kaveinga Ngaue Tokoni E: Ke fakalalaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga humai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko atu ki he kakai.</i>		
<i>Ngaahi Potungaue:</i> MoFNP, MoR, MoW, MLCI (pea mo e Pangike Pule Fakafonua-NRBT).		
34: <i>Fakapapau'i mo fakapotopoto'i hono ngaue'aki 'o e pa'anga patiseti fakatautu ki he pa'anga hu mai pea mo ta'ofi'ofi 'a e tu'unga 'o e noo, 'aki hano</i>	❖ Levolo 'o e patiseti tokoni (holo) ❖ Lahi 'o e mo'ua 'oku lava totongi (100%) ❖ Peseti 'o e ngaahi Potungaue 'oku nau 'omai 'enau patiseti 'i he taimi (100%) ❖ Peseti 'o fakahoko fatongia 'oku nau a'usia 'a e	MoFNP (CP & AMP)

<i>tuku atu 'a e ngaahi fakamatala ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga pea mo ha ngaahi fakamatala pa'anga mahino ki he kakai 'o e fonua.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ ngaahi taketi (95%) ❖ Peseti 'o e ngaahi potungaue 'oku nau fakahuu mai 'enau lipooti fakapa'anga ki he kaha'u 'i he taimi kuo tuku atu (tupu) 	
<i>35: Ke to e ma'opo'opo ange, lelei mo potupotu tatau e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Lahi e ngaahi fakataha 'a e MoFNP pea mo e NRB'T pea mo e ngaahi miniti 'oku fakahuu ki he Kapineta ke nau me'a kiai (fakakuata) 	
<i>36: Ke to e vakai'i e tu'unga malava mo e ivi tanaki pa'anga 'a e pule'anga.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Tu'unga 'o e ngaahi fakalelei (kuo fakahoko, ngaahi fokotu'u 'oku lava tali, ngaahi ngaue kuo tali) 	MoR (CP&)
<i>37: Fakahoko e ngaahi fakalelei ki he tukuhau pea mo e ngaahi polokalama ke fakalalaka e founa tanaki tukuhau mo muimui ki ai e kau totongi tukuhau.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o hono ngaue'aki e ngaahi liliu ki he tukuhau (tupu) ❖ Levelo 'o e ngaahi tukuhau kuo sivi'i ke fenapasi moe ngaahi fiema'u (95%) ❖ Peseti 'o e ngaahi mo'ua kuo'osi totongi 'aki hono fakamalohi'i e lao(tupu) ❖ Peseti 'o e ngaahi sivi kuo fai ki he ngaahi koloa huu atu mo e ngaahi koloa huumai (tupu) ❖ Levelo 'o e tanaki tukuhau (tupu) 	
Kaveinga Ngaue Tokoni F: Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.		
<i>Ngaahi Potungaue: MPE, MLCI.</i>		
<i>38: Ke to e leleinge 'a e tupu 'oku ma'u mei he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga, taliui pea mo e totongi fakafoki 'o e 'inasi ki he pule'anga.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Pa'anga ma'u mei he ngaahi koloa 'a e Pule'anga (tupu) ❖ Peseti 'o e ngaahi taketi kuo a'usia 'i he NPAT(tupu) ❖ Peseti 'oku ma'u 'e he ngaahi kautaha pisinisi (PEs) 'i he NPAT (tupu) ❖ Peseti 'o e ngaahi totongi tupu kuo a'usia mei he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga (tupu) 	MPE, MLCI (CP & AMP)
<i>39: Ke hokohoko atu 'a e fakalelei ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e ngaahi taketi ki he fakahoko fatongia 'a e PEs 'oku nau a'usia (tupu) 	
<i>40: Ke tukuatu 'a e fakalelei 'o e ngaahi kautaha pisinisi 'e ni'ih'i 'a e pule'anga 'o ka fu'u fiema'u.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Fika 'o e ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga kuo 'osi tuku ki tu'a 	
Kaveinga Ngaue Tokoni H: Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengaue'aki 'a Tonga pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalaka.		
<i>Ngaahi Potungaue: MoFNP, MECC, MFA, TDS.</i>		
<i>41: Ke tauhi mo pukepuke 'a e vaa fengaue'aki lelei mo e ngaahi hoa ngaue ki he fakalalaka, ke to e lelei ange.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Peseti 'o e ngaahi tokoni fakalalaka 'oku lava ma'u he ta'u (tupu) ❖ Peseti 'o e ngaahi Poloseki kuo fakahuu/tali 'e he PACC pea mo e Kapineta pea kuo fakapa'anga (lahi) ❖ Lahi 'o e ngaahi hoa fakalalaka 'oku ma'u fakakuata 'enau ngaahi fakmatala (pa'anga & ngaahi tokoni 'ikai fakapa'anga) (tupu e fika) ❖ Peseti 'o e ngaahi hoa fakalalaka 'oku nau malava kau ki he ngaahi fakataha 'a Tonga mo e ngaahi hao fakalalaka (fika) 	MoFNP, MFA, TDS, MECC (CP & AMP)
<i>42: Ke tauhi 'a e tu'unga falala'anga 'i he va mo e ngaahi fonua memipa 'o e ngaahi kautaha fakavaha'a pule'anga ke tokoni'i e fakalalaka 'a e ngaahi 'otu motu 'Pasifiki.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Tokolahi 'o e kau sotia Tau Malu'i Fonua 'a Tonga 'oku nau kau ki hono tauhi e melino (tupu) ❖ Lahi 'o e ngaahi aleapau pea mo tu'apule'anga kuo 'osi fakapapau'i pea mo 'osi fakahoko 	

Ko e ngaahi fakalakala faka'ekonomika mo fakasosiale lolotonga

- *Ko e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua*

'I he 2009/10 na'e tupu hake Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) 'aki e peseti 'e 0.3 pea holo'aki e peseti e 1.0 'i he 2008/09, 'a ia ko e ta'u pe 'eni kuo 'osi fakapapau'i e ngaahi fakamatala ki ai. Ko e 2010/11, ne 'uluaki fakafuofua ko e tu'unga faka'ekonomika e fonua 'e kake hake 'aki e peseti 'e 1.5 pea ko e fakafuofua ki he 2011/12 'e peseti 'e 1.2. Ko e tu'unga ko 'eni 'oku 'i ai e fonua he ongo ta'u ko 'eni 'e ua kimui ni, ngalingali 'e to e ki'i lelei ange tupu mei he ngaahi ngaue lalahi hange ko e fakalelei'i 'o e ngaahi hala, to e langa fo'ou 'o Nuku'alofa, fakalelei'i 'o falemahaki Vaiola pea mo to e langa fo'ou 'o e Uafu Vuna.

Ko e hisitolia lolotonga 'o e 'ekonomika 'a Tonga 'oku holo lahi 'aupito hono hu atu 'o e ngoue 'a ia 'oku fetamate'aki pe ia mo e lahi ange 'a e fiema'u fakalotofonua 'a ia 'oku 'omi mei he pa'anga hu mai mei he ngaahi family mei muli, takimamata mo e ngaahi tokoni fakalakalaka.

'I he sekitoa 'o e Ngoue mo e Toutai, meimei 'oku kei tu'umau pe 'i he peseti 'e 9.5 'o e Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) 'a e tokoni 'a e sekitoa ni ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua. Ko e tokoni a e sekitoa maketi 'oku holo 'aki e faka'avalisi peseti 'e 8.5 'i he vaha'a ta'u 2001 mo e 2004 ki he peseti 'e 7.5 'i he vaha'a ta'u 2008 mo e 2010, 'a ia ko e holo'aki e peseti 'e 1 pe 'oku tatau ia mo e peseti 'e 12 'o e Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP). Ko e sekitoa ki he Ngaahi Ngaue'anga, ne holo 'aki mei he peseti 'e 18.9 ki he peseti 'e 17.6 'i he 2001/02 mo e 2009/10. Ko e Ngaahi Ngaue Langa ne holo mei he peseti 'e 8.2 ki he peseti 'e 6.7 'i he taimi tatau pe, 'a ia ko e holo'aki 'eni e peseti 'e 1.5 pe 'oku tatau mo e peseti 'e 18 'o e Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP). Ko hono fakahoko ko ia 'o e no mei he Pangike Siaina (EXIM Bank) 'a ia ne fakapa'anga 'aki e ngaahi poloseki 'i he ta'u 2010/11 mo e ta'u 2011/12 'oku totonu ke 'i ai e ki'i nga'unu hake 'i he Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) tu'unga mei he lahi 'o e Ngaahi Ngaue Langa.

Ko e tupu faka'ekonomika ko ia mei he 2001/02 mo e 2009/10 na'e meimei tu'unga ia mei he tokoni 'a e sekitoa sevesi 'a ia ne kake hake 'aki mei he peseti 'e 52.6 ki he peseti 'e 54.3 'o e Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP). Ko hono fakakatoa, meimei ko e tokoni lahi ki he sekitoa ni 'oku 'omai ia mei he Fetu'utaki. 'Oku ha mai ai e kake lahi ko 'eni, 'a ia 'oku meimei liunga ua ia, ko e peseti 'e 2.7 'o e Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) i he 2001/02 ki he peseti 'e 5.2 i he 2009/10. Ko e fefakatau'aki (fakalukufua mo e fakamovetevete) ko e taha ia e me'a 'oku to e tokoni ki he tupu 'a e sekitoa ko 'eni, 'a ia na'e ma'olunga 'ene tokoni ki he Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) 'aki mei he peseti 'e 8.4 ki he peseti 'e 10.5, pe 'oku tatau ia mo e peseti 'e 25 'i he Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP).

Ko hono fakatoa ko ia e Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he tokotaha (GDP per Capita) mo e Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakalotofonua (GDI) kau ai e pa'anga tokoni mai mei he famili i tu'apule'anga, pe ko e 'avalisi 'o e ma'u'anga pa'anga e ngaahi famili 'i Tonga ni na'e holo i he ta'u 'e 10 kuo 'osi ki he 2009/10. Ko ia ai ko e 'avalisi 'o e ma'u'anga pa'anga e ngaahi famili 'oku 'ikai ke fu'u sai 'i he 2011 fakahoa ki he 2001. Ko e ola ko ia 'o e savea ki he Ma'u'anga Pa'anga mo e Fakamole e Ngaahi Famili (HIES) 'i he 2009, 'oku ne tala mahino mai ko e Ngaahi Famili 'i he tukui motu meimei ko kinautolu e uesia lahi taha. Ko e 'avalisi 'o e Ma'u'anga Pa'anga e Ngaahi Famili 'i he tukui motu ne holo'aki ha vahe fa 'e taha (1/4) 'i he ta'u 'e hongofulu kuo 'osi. Ko e si'i ngaahi famili 'oku 'ikai ke fu'u sai e ma'u'anga pa'anga ko kinautolu ia 'e uesia kovi ange, pea 'oku faka'avalisi 'enau ma'u'anga pa'anga ki he tokotaha 'oku holo'aki meimei peseti 'e 40.

Lolotonga ko ia e ki'i nga'unu hake e Ngaahi Ngaue Langa, 'oku pehe ko e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua 'e to e nga'unu hake, neongo ko e lelei 'o e nga'unu ko 'eni 'e tafataha pe ia 'i Tongatapu pea mo

Nuku'alofa pe. Neongo ko e 'inivesi he Ngaahi Ngaue Lalahi 'oku fakapa'anga ia mei he no Siaina (EXIM Bank) ka ko e kongā 'o e fakamole ki he kau Ngaue 'oku fakapa'anga pe ia mei muli 'a ia 'oku 'ikai ha'ane uesia 'i he fakamole pe ki he ngaahi fiema'u fakalotofonua.

'Oku ngaue 'a e Pule'anga ke ta'ota'ofi e ngaahi faingata'a ko 'eni 'oku tofanga ai e fonua 'aki hono fakahoko e ngaahi polokalama fakalelei ke fakalelei'i 'aki e tu'unga faka'ekonomika e fonua. 'A ia 'oku fiema'u ke fakahoko ha vahevahe 'o e ngaahi me'afua he taimi ni ke fakafaingamalie'i 'a Tonga ke 'inivesi 'i tu'apule'anga pea mo fakalotofonua foki.

- **'Atakai Fakapisinisi mo e 'Ekonomika Fakataautaha**

Ko e 'ataakai 'o e 'ekonomika fakataautaha 'oku kau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga mo e 'ataakai fakapisinisi 'oku na fakapapau'i 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua 'o e fonua. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakamo'oni fakamamani lahi 'oku ne fakaha mai ko e ngaahi fonua 'oku fetokoni'aki ai 'a e 'ataakai fakapisinisi mo e ngaahi tu'utu'uni fe'unga fakangaue ki he'enua tu'unga fakalakalaka 'oku laka ange ia 'i ha fonua 'oku 'ikai fe'unga hono ngaahi lao mo hono 'ataakai fakapisinisi. Ko e lahi ange 'o e koloa 'oku ma'u mei ha tu'unga faka'ekonomika lelei ko e to e lahi ange ia 'a e ngaahi koloa ke fakalelei'i'aki 'a e fakalakalaka fakasosiale (mo'ui mo e ako) pea 'e kaunga tonu eni ki he tupu faka'ekonomika mo e fakalakalaka ki he kaha'u.

Ko Tonga ko e ki'i fonua 'oku tu'u makehe fakasiokalafi. Ko e makatukia'anga hono kamata 'o ha pisinisi 'oku ne to e fakalahi ai 'a e faingata'a ki he kau inivesitoa ke nau hu mai 'o fakahu pa'anga 'i Tonga ni pea to e lahi ange 'a e palopalema 'a e kau pisinisi fakalotofonua ke kamata mo fakalele lelei ha pisinisi. Ko ha ngaue 'e malava ke holoki ai 'a e ngaahi makatukia'anga ni 'e tokoni lahi ia ki he ngaahi ngaue fakapisinisi, ngaue'anga, pa'anga humai mo e lelei fakalukufua 'a e fonua.

'I he lolotonga ni 'oku fakatou fakahoa 'e he Pangike Fakalakala 'a 'Esia mo e Pangike 'a Mamani 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a Tonga ni mo e ngaahi ngaue'anga pea 'oku na pehe 'oku "ikai malohi fe'unga", faka'avalisi ki he 3 'i he poini fakakatoa 'e 6 (ko e 6 ko e lahitaha ia). Kaekehe 'oku ki'i ma'olungaange 'eni ia 'i hono faka'avalisi fakatatau ki he fakahokohoko 'o e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki. Ko e tau poini ko 'eni na'e kau ai 'a hono fakatokanga'i 'o e Tu'unga Faka'ekonomika, ngaahi tu'utu'uni ki he Ngaue Fakasosiale mo Sekitooa 'a e Pule'anga mo e Ngaahi Ngaue'anga. Na'e to e vakai'i foki mo e anga hono tokanga'i 'o e ngaahi no.

'Oku fai foki 'e he Pangike 'a Mamani mo e fakahinohino ki hono fakafaingofua'i 'o e kamata 'o ha pisinisi. Ko e fakahinohino ni ko e me'afua ia 'a e Pangike 'a Mamani ki hono fakafaingofua'i 'o e fokotu'u ha pisinisi mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakahoko fatongia 'a e pisinisi hange ko hono fakamamafa'i 'a e tu'utu'uni ngaue. Na'e fika 52 foki 'a Tonga (2010) 'i he ngaahi fonua kotoa 'e 183 'i hono fakahokohoko 'o e fakalele pisinisi. Ko e tu'unga ko eni na'e kau ai 'a Tonga 'i he ngaahi fonua 'e tolu 'oku kakato 'enua ngaahi fakamatala. Neongo 'a e ngali lelei ko eni 'a Tonga 'i he fakahokohoko, 'oku totonu ke ne feinga ke to e lelei ange hono tu'unga. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi 'elia 'oku ma'ulalo ai 'a Tonga 'i he fakahokohoko 'a ia 'oku mahu'inga 'aupito hano fakalelei'i 'i ha ki'i totongi si'isi'i.

- **Fakalakalaka Fakasosiale** (fakatatau ki he lipooti hono ua 'a Tonga 'i he Ngaahi Taumu'a 'o e Mileniume mo e lipooti hono fakahokohoko 'o e fakalakalaka 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Mamani)

Ko e me'afua ki he ngaahi fakalakalaka fakasosiale 'a Tonga 'oku fakatatau ia ki he ngaahi fakalakalaka 'o e ngaahi fonua kehe ka e tautefito ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki mo e ngaahi fonua iiki. 'I heni , 'oku 'i ai leva 'a e ongo me'afua mahu'inga ki he fakalakalaka 'a ia ko e (i) Ngaahi Taumu'a Fakalakalaka 'o e Mileniume mo e (ii) Fakahokohoko 'o e Fakalakalaka 'a e ngaahi Pule'anga fakatahataha 'a mamani (HDI).

➤ **Ko e ngaahi taumu'a fakalalakala 'o e mileniume: Ko e ngaahi taumu'a ko eni 'a e Pule'anga Fakatahataha 'a mamani ko e ngaahi taumu'a fakalalakala ia ki he kotoa 'o e ngaahi fonua langalanga hake 'o fakataumu'a ki he ngaahi tefito'i 'uhinga faka'ekonomika mo fakasosiale foki.**

Ko e ngaahi taumu'a fakalalakala 'o e mileniume 'oku 8, 22 'a e ngaahi taketi pea 59 'a e ngaahi me'afua, 'a ia ko e me'afua pe 'e 45 'oku fekau'aki mo malava ke ma'u 'e Tonga, pea ko e faka'amu ke a'u ki he ta'u 2015 kuo ma'u kotoa 'a e ngaahi taumu'a.

Neongo 'oku 'ikai fu'u 'i ai ha nofo masivesiva 'i Tonga, ka 'oku fiema'u pe ke tau matu'aki tokanga ki he ngaahi fiema'u vivili ke fakafepaki'i 'aki e nofo masivesiva, 'oatu mo ha ngaahi ma'u'anga ngaue tautautefito ki he to'utupu he 'oku to e faka'au ke kovi ange 'i he taimi 'o e nganga'ehu faka'ekonomika. Kuo a'usia 'e Tonga e Taumu'a Fakalalakala hono Ua e Mileniume 'o lelei 'aupito i hono fakahoko e ngaahi tefito'i ako fakamamani lahi, pea oku sio atu eni ke fakamamafa'i e ngaahi pole i he ngaahi ako Kolisi mo e Vokasio. Neongo kuo tau a'usia e tatau ko ia a fafine mo tangata i he ako ka 'oku 'i ai pe ngaahi to nounou ku hoko 'i he ma'u mafai ko ia a fafine mo tangata. 'Oku lelei 'aupito 'a Tonga 'i he tu'unga ki he mo'ui fakafehoanaki ki he Ngaahi Taumu'a Fakalalakala ko ia 'oku ha i he Mileniume, 'a ia 'oku kau ki ai e mo'ui lelei e fanau iiki mo e kakai fefine feitama, ka ko e ngaahi me'a 'oku mahu'inga he taimi ni ke to e si'isi'i ange hoko mo e uesia ko ia e mahaki 'ikai pipihi (NDC). 'Oku kei tukupa foki 'a Tonga ki ha 'ataakai 'oku malu ange pea mo tu'uloa 'o fakafou eni 'i he Potungau 'Atakai mo e Feliuliaki o e 'Ea (MECC), pea 'oku totonu ke tau matu'aki tokanga ki hono fakakakato e ngaahi me'a ko eni. Ko e Taumu'a Fakalalakala hono Valu ko ia e Mileniume 'oku tokanga ai ki he ngaahi Fonua Tokoni mei muli pea 'oku tau hakailangitau ai he ngaahi tokoni mo e ngaue fakasosiale kotoa pe 'a e ngaahi Fonua Tokoni.

'I he lolotonga ni 'oku lele lelei pe 'a e feinga 'a Tonga ke ma'u 'ene ngaahi taumu'a, Ke ma'u ha faingamalie ki he ako tefito, Ke to e lelei ange 'a e Mo'ui 'a e kakai fefine, Ke fakapapau'i 'oku malu pe 'a e 'ataakai pea 'e malava pe ke ma'u 'a e taumu'a hono nima, Holoki 'a e mole mo'ui 'a e longa'i fanau, Fakafepaki'i 'a e mahaki 'eitisi (HIV/AIDS), pea Fakasi'isi'i hono ma'u 'o e mahaki pipihi mo e mahaki 'ikai pipihi. Neongo 'oku 'ikai kau 'a Tonga 'i he fu'u nofo tukuhausia 'aupito pe ko e fiekaia ka 'oku 'i ai pe 'a e faka'ilonga ko e faingata'a'ia 'a e mo'ui mo e fiekaia 'oku lahi ange tupu'anga 'i he to lalo faka'ekonomika fakamamani lahi 'a ia 'oku ongo eni ki he ngaahi famili 'i Tonga ni.

Ko e kekelele 'oku fu'u lelei 'aupito tukukehe 'a e fanga ki'i motu ma'ulalo 'i Ha'apai, pea ko e meime i kotoa 'o e kau Tonga 'oku nau faingamalie ke ngoue'i e ngaahi ngoue'anga. 'I hono fakakatoa 'oku kau 'a Tonga 'i he Pasifiki'i he tokolahi taha 'o e ngoue ki he fiema'u 'a e famili. Ko e kakai 'oku fu'u masivesiva ange 'oku nau 'i he ngaahi kolo ki 'uta pea mo e kakai mei 'uta 'oku nau nofo takatakai 'i Nuku'alofa 'a ia 'oku 'ikai ke nau lava ke ma'u faingamalie ki ha kekelele, ka 'i he fonua fakakatoa ko e peseti 'e 2 'o e ngaahi 'api 'oku 'ikai ma'u kekelele.

Ko e pa'anga hu mai 'a e ngaahi famili na'e holo 'aupito ia, tupu mei he to lalo faka'ekonomika 'oku lolotonga hoko mo e ma'olunga ange 'o e hikihiki 'i he totongi koloa makatu'unga mei he hikihiki 'o e totongi koloa me'akai, lolo mo e to lalo faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e pa'anga hu mai mei muli ko e taha ia 'o e ma'u'anga pa'anga mahu'inga ki he ngaahi famili mo e fetongi pa'anga 'i he vakai fakalukufua na'e holo lahi mo ia 'i he ta'u 'e ua kuohili. 'Oku kau foki mo e ongo me'a ni he tanaki atu ki he faingata'a'ia 'a e ngaahi famili.

Na'e 'analaiso fo'ou foki 'a e savea 'i he 2001 mo e 2009 'a e Ngaahi Fakamole mo e Pa'anga Hu Mai 'a e Ngaahi Famili (HIES), 'o 'ilo ai ko e fiema'u vivili 'a e masiva na'e hiki hake'aki 'a e peseti 'e 6 mei he 2001 ki he 2009. 'I hono fakakatoa 'o e kakai 'i he 2001, ko e tu'unga 'o e masiva na'e fakafuofua ki he peseti 'e 16.2, ka 'i he 2009 na'e fakafuofua ke hiki hake ki he peseti 'e 22.5; (peseti 'e 12.2 mo e 16.2 'o e ngaahi famili). Ko e lahi taha 'o e nofo masivesiva 'oku 'i he ngaahi kolo ki 'uta 'o Tongatapu (mei he peseti 'e 18.8 'o e kakai kotoa 'i he 2001 ki he peseti 'e 23.5 'i he 2009) pea ko e ngaahi 'otu motu mama'o (peseti 'e 11.8 'i he 2001 ki he peseti 'e 22.9 'i he 2009). Ko e nofo masiva mo e faingata'a'ia tautautefito ki he ngaahi kolo ki 'uta 'o Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu 'oku 'ikai fe'unga 'a e ngaahi me'a ngaue lalahi, kau ai 'a e 'ikai ke nau malava 'o fetu'utaki ki Tu'apule'anga, 'a ia 'oku fakangatangata ai heni 'a e 'ilo mo e ngaahi fakamatala.

Fakatefito ki he ngaahi 'elia ki 'uta 'i Tongatapu pea mo e ngaahi 'otu motu, 'oku 'ikai malava ai ke feau 'enau fiema'u ki he ngaahi ngaue lalahi, kau ai mo e faingamalie ki he initaneti, 'a ia 'oku fakangatangata ai e faingamalie ki he 'ilo pea mo e fakamatala.

'I he ta'u 2009 na'e ofi ki he peseti 'e 25 'a e kotoa 'o e ngaahi famili 'oku taki ai 'a e kakai fefine, 'a ia na'e peseti 'e 29.6 'i Nuku'alofa pea peseti 'e 23.5 'a e to enga 'o Tongatapu pea 21.5 'a e ngaahi 'otu motu kehe. Kaekehe ko e ngaahi famili 'oku taki ai 'a e fefine 'oku ngali si'isi'i ange 'enau kau ki he fa'ahinga 'oku nau 'i lalo he laine 'oku ne faka'ilonga'i 'a e kakai nofo masiva ange 'i Nuku'alofa (27%) fakatatau ki he to enga 'o Tongatapu (peseti 'e 27.0) pea mo e ngaahi 'otu motu (22.9%). Ko e savea ko eni na'e mahino mai ai ko e peseti 'e 28.9 'o e fanau katoa 'oku kau honau ngaahi famili ki he kakai 'oku nau nofo 'i lalo he laine 'oku ne faka'ilonga'i 'a e kakai nofo masivesiva ange.

'I he vaha'a 'o e ta'u 2001 ki he 2009 ko e totongi nofo, 'i he me'afua 'o e totongi koloa 'a Tonga, na'e hiki'aki 'a e meimei peseti 'e 86. Kaekehe 'i hono faka'avalisi ki he fakamole 'a e famili ki he tokotaha, na'e hiki'aki ia 'a e peseti 'e 55.2, mei he \$67.01 ki he uike 'i he 2001 ki he \$104.39 ki he uike 'i he ta'u 2009. Ko e ngaahi famili 'oku nau 'i he peseti 'e 20 'o e kau masiva 'aupito, ko 'enau fakamole ki he tokotaha 'oku faka'avalisi ki he \$29.72 ki he uike 'i he 2001 pea \$45.82 ki he uike 'i he 2009, ko e hiki ia meimei peseti 'e 54. Ko e pa'anga hu mai leva 'a e famili lahi na'e holo 'aupito ia 'o a'u ki he vahe tolu 'e taha 'i he vaha'a 'o e 2001 mo e 2009, 'a ia ko e tefito'i me'a ia na'a ne to e fakalahi ai 'a e tu'unga 'o e faingata'a'ia mo e nofo masiva. Kaekehe, ko e taumu'a fika tolu ki he fakalalakala 'o e mileniume: *Ke potupotu tatau 'a e fa'ahinga 'o e tangata pea fakamalohi'i 'a e totonu 'a e kakai fefine 'a ia 'oku 'ikai lele lelei, ka ko Tonga 'oku faingamalie tatau pe 'a e fefine mo e tangata hange ko e ngaahi tu'unga fakapolofesinale 'i he Pule'anga.*

- **Ko e fakahokohoko 'a e fakalalakala 'a Tonga 'e he ngaahi Pule'anga Fakatahataha: Ko e fakahokohoko ni 'oku ne fakatahataha'i ai 'a e ngaahi me'afua kehekehe ki he ngaahi fakalalakala 'a e ngaahi Pule'anga ki he lelei faka'ekonomika, tu'unga mo e loloa 'o e mo'ui mo e ngaahi lavame'a fakaako.**

Ko e tu'unga 'o Tonga 'i he fakahokohoko(HDI) na'e poini 'e 0.677, 'a ia ko e fika 85 ia 'i he fonua fakakatoa 'e 169 'i he fakamatala. Ko e fika 85 ko eni 'a Tonga 'oku 'uluaki ai 'a Tonga 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'o mu'omu'a ia 'i Ha'amoia, Fisi, Solomone mo Vanuatu foki. Kaekehe ko Tonga 'oku 'i mui ia he ngaahi fonua iiki 'e ni'ihii, hange ko Seychelles (fika 59), Mauritius (fika 72) mo e ngaahi fonua Kalipiane 'e ni'ihii.

Na'e hoko foki 'a e to lalo faka'ekonomika, kovi ange 'a e tu'unga fakapa'anga, mo e lahiange 'a e ngaahi faingata'a'ia mo e masivesiva, ke ne fakafe'atungia'i 'a e ngaahi ngaue 'a Tonga ke maa'usia ai 'a e ngaahi Taumu'a Fakalalakala'o e Mileniume, mo hono tu'unga 'i he fakahokohoko he fakalalakala mo e masiva.

Ko e ngaahi me'a 'oku ne ue'i 'a e 'ekonomika fakalotofonua, ko e ngoue, toutai mo e folau'eve'eva 'oku fiema'u ke to e fakamalohi'iange 'aki ha ngaahi tu'utu'uni ngaue mo ha tu'utu'uni ki he nofo masiva 'o fakahoko ia 'e he pule'anga. Ko e pa'anga humai mei muli 'oku ne tataki 'a e ngaahi fakamole 'a e ngaahi famili lahi, 'oku hangehange ka 'ikai vave 'ene 'alu hake, ko e'uhi ko e ngaahi fonua 'oku 'omi mei ai, 'oku kei hokohoko atu 'enau to lalo faka'ekonomika pea to e lahiange mo e ta'ema'ungaue. 'A ia 'oku totonu ke ngaue 'a e pule'anga ki ha ngaahi tu'utu'uni ngaue 'i he ngaahi 'elia 'oku kaungatonu ki he ngaahi me'a ni, kau ai heni 'a hono to e fakalelei'i 'a e sisitemi faka'ekonomika mo e sekitoa 'a e Pule'anga, ke tokoni ke leleiange 'a e 'ekonomika pea ke fe'unga 'a e totongi mo e ngaue 'oku fakahoko. 'Oku 'i ai foki mo e fiema'u ke hoko 'a Tonga ko e feitu'u ke to e lahiange hono tohoaki'i ki ai 'a e ngaahi sekitoa takitaha ki he fakahu pa'anga, ke malava 'o hoko eni ko ha ma'u'anga ngaue mo ha ngaahi faingamalie ngaue.

Ngaue'i mo hono Fakahoko 'o e Palani

- *Ko hono fakatahataha'i 'o e ngaahi naunau ngaue (fakatatau ki he Pepa Patiseti 2 & 'Esitimeti ki he ta'u fakapa'anga 2010/11, pea 'oku 'oatu ma'u pe 'a e fika fakamuimuitaha 'i he ta'u fakapa'anga kotoa)*

➤ *Ko e pa'anga humai 'a e Pule'anga*

'I he ta'u 2010/11'oku fakafuofua ai ko e pa'anga 'e \$168.0 miliona (kau ai e pa'anga tokoni ki he patiseti e 22.8 miliona) 'e tanaki 'e he Pule'anga mo e fakafuofua 'o e fakamole ke 'i he \$172.1 miliona. Ko e fe'amokaki \$4.1 miliona pe ne pehee 'e fakapa'anga ia mei ha no Fakalotofonua pe. Ko e patiseti 2011/12 ne fakafuofua ai ko e pa'anga hu mai 'a e Pule'anga e \$170.9 miliona ('a ia ko e \$27.9 miliona ko e pa'anga tokoni ki he patiseti mei he Ngaahi Fonua Tokoni). Ko e fakamole ne fakafuofua ki he \$170.9 miliona, pea toki fakapalanisi ia aki e pa'anga tokoni ki he patiseti mei he ngaahi Fonua Tokoni. 'I he vakai ki he ma'ulalo ange e fakalalakala lolotonga 'o e fonua, 'e kei hokohoko atu pe 'a e matu'aki fakafalala 'a Tonga ki he ngaahi tokoni mei he ngaahi kautaha mo e ngaahi fonua tokoni.

➤ *Ko e ngaahi polokalama mo e ngaahi ola he kaha'u vave mai*

Makatu'unga 'i he si'isi'i 'o e ngaahi me'angaue 'oku ala ma'u ki he ta'u 'e ua ka hoko, 'e taafataha pe 'a e tokanga ki hono ngaue'aki 'o e pa'anga ke ma'u ai ha ola 'oku mahu'inga ki he Pule'anga mo e ngaahi Kolo. 'Oku hanga 'e he Palani Ngaue Fakafonua 'o fakaikiiki mai 'a e ngaahi taumu'a 'e ono, 'a ia ko e ngaahi ngaue kotoa 'a e ngaahi Potungaue kuo pau ke fakataumu'a kotoa pe ke ma'u 'a e ngaahi ola ni. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi taumu'a tokoni 'e fa 'oku to e 'omi 'e he Palani Ngaue ni 'oku taumu'a ia ke ma'u ha kau ngaue fakapule'anga 'oku to e leleiange 'enau fakahoko fatongia, ke to e lahi ange 'a e tupu faka'ekonomika 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, lahiange 'a e tupu 'oku ma'u mei he tanaki pa'anga 'a e Pule'anga. 'E malava ai heni ke to e lahiange 'a e ngaue 'oku 'oatu 'e he Pule'anga, pea to e leleiange 'e ne faifatongia ki he kakai pea faaitaha foki ki he ngaahi tokoni 'a e ngaahi kautaha tokoni.

Ko e ngaahi Potungaue 'oku 'i ai 'enau ngaahi Palani Ngaue fakata'u 3 mo e Palani Fakata'u 'oku ha mai ai 'a e ngaahi polokalama mo e ngaahi ngaue 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi tefito'i taumu'a 'e ono, 'e to e mahino ngofuaange ai mo to e fakaikiiki foki, pea to e leleiange ai ki he Pule'anga ke nau vakai lelei ki he mahu'inga 'o e ngaahi fakamole.

➤ *Ke Tolonga e Tupu Faka'ekonomika mo e Tanaki Pa'anga Hu Mai.*

Ko e ngaahi fakapa'anga taimi nounou oku ne faka'ai'ai mo fakatolonga 'a e tu'unga faka'ekonomika e Fonua pea 'oku ne fakasi'isi'i e to lalo 'i he Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP), kaekehe mahu'inga 'o e no 'oku fu'u ma'olunga, pea ko e tupu 'i he Fakalukufua 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua 'oku taafataha pe ki Nuku'alofa. Tu'unga 'i he natula 'o e pa'anga, ko e tokolahi 'o e ngaahi ngaue Fakalotofonua 'oku fakangatangata pe.

'E tokanga e Pule'anga ke faka'ai'ai e tupu faka'ekonomika ki he fonua fakalukufua, 'a ia te ne 'omai ai ha ngaahi faingamalie ki he to enga 'o e fonua. 'E tokoni 'eni ke ne 'omai 'a e ngaahi makatu'unga malohi mo mahu'inga 'i he tupu 'o e pa'anga hu mai ke tokoni'i e ngaahi fakamole fakatupake 'a e pule'anga. 'E kei hokohoko atu ai pe 'a e ngaue vaofi 'a e pule'anga mo e ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakala ke ngaue'aki 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi fakamole fekau'aki mo e Fakalalakala pea mo e 'inivesi, lolotonga 'a hono ngaue'aki 'a e hangatonu 'a e pa'anga tokoni patiseti ki he lolotonga ni ke fakasi'isi'i 'a e hono tu'utu'u 'o e ngaahi fakamole 'a e pule'anga, lolotonga ia 'oku 'iai pe 'a e fakava'e lelei ki he pa'anga hu mai ma'ae fonua.

